

ԻՐՆ ՀԱՌԻԿԱԼ

ԵՐԿՐԻ ՊԱՏԿԵՐԸ (ՍՈՒՐԱՏ ԱԼ-ԱՐԴ)

ԼՁ 5

Ես Համառոտ կերպով շարադրել եմ Երկարությունները և տվել եմ քաղաքների Համապատասխան նկարագրությունը, նշելով անհրաժեշտ տվյալները: Երկրի ամբողջության Համար, որը չըջապատված է անանցանելի Օվկիանոս (մուհիթ) ծովով. պատրաստել եմ մի քարտեզ, որը մասամբ նման է Կավադիանի քարտեզին, բայց որից շատ կետերում տարբերվում է: Ես հստակ կերպով տվել եմ ամեն մի նահանգի տեղանունը, ցույց տալով միացման գծերը մասերի միջև, ցույց եմ տվել ամեն մի նահանգի տարածությունը, իր արտաքին ձևով, թե՛ նրա Երկարությունը, լայնությունը, ձևերը, կլորությունը, քառանկյուն կամ եռանկյուն լինելը և այլ երկրաչափական կողմերը, որը նրա ձևը ներկայացնում է: Ճշտել եմ նահանգները, ամեն մի քաղաքի տեղադրումը, նշելով իր մերձավոր քաղաքի հետ ունեցած հարաբերությունը, նշելով նրա դիրքը հիմնական կետի նկատմամբ, լինի հյուսիս թև հարավ, կամ արևելք թե՛ արևմուտք:

Ուստի ով այս քարտեզին դիմի, հստակ գաղափար կկազմի նրա տեղանքի մասին, ամեն մի շրջանի դիրքի, տեղագրության, ինչպես նաև այն մանրակրկիտ աշխատանքի մասին, որ ես կատարել եմ նրա դիրքի և արտաքին ձևի վերաբերյալ, պրոպոմենըս նրա պայմանների մասին և իմ տեղեկությունները, որ հավաքել եմ: Գուցե որոշ մարդիկ կասկած հայտնեն այն կարծիքի նկատմամբ, որ ես հայտնել եմ Երկրի տարածության, մեծության և դիրքի մասին: Գուցե կարծվի թե՛ այս գործը չի կարելի համեմատել Ջայհանի¹ Երկի հետ և չի համապատասխանում Իբն Ուրդադբեհի տվյալներին: Մնում է ընթերցողին, Ալլահն առաջնորդի նրան, որ ուշադիր զննի այն փաստերը, որոնք տարակուսանք են առաջացնում և մտածի այն մարդու նման, որ ճշմարտությունն է փնտրում, ազատվելով պատմողների չափազանցություններից և ճանապարհորդների ստերից, որոնք չեն ձգտում ճշմարտության հասնել: Թող ընթերցողները լավ իմանան, որ այն պատճառները, որոնք ինձ մղեցին այս գիրքը գրել մի բարևսիդճ աշխատանք կատարելու հաճույքն է, ամեն մի Երկրի նկարագրությունը Հաջողությամբ գլուխ բերելու փափագն է, ինչպես նաև մտահոգու-

թյունը մտավորական մարդկանց մոտ լավ ընդունելություն գտնելու, նրանց ամեն մի հավաքույթի ժամանակ:

ԵՐԿՐԻ ԿԵՐՊԱՐԱՆՔԸ

Աբու-լ-Կասիմ իբն Հաուկալ Մծքնեցու (Նասիրի)

Նրա ձևերի նկարագրությունը, տարածությունը, երկարությունն ու լայնությունը, երկրների նահանգները (իկլիմները)*, տարբերությունը բնակելի և անբնակ երկրների միջև, վերցնելով իսլամական բոլոր երկրները, քաղաքների նկարագրությունը, բաժանելով ընդհանուր երևույթները, որոնք նրանց իրարից տարբերակում են:

էջ 5-9

2. Իսլամի երկիրը բաժանել եմ ըստ նահանգների (իկլիմների), երկրամասերի ու գավառների: Սկսեցի Արաբաց երկրով և այն մեկ նահանգ համարեցի, քանզի նրանում է Քաաբան և քաղաքամայր Մեքքան: Դա ինձ համար բոլոր երկրների (իկլիմների) կենտրոնն է:

Արաբաց երկրից Հետո, ցույց տալով նրանում եղած լեռները, ավազները, ճանապարհները և Պարսից ծովը (ծոցը) թափվող գետները, մեջբերեցի Պարսից ծովը, քանզի նա շատ երկրների Հետ կապված է: Ես պատկերեցի նրա ոլորանը. Պարսից ծովը Մասկաթ կղզուց Հետո թեքվում է դեպի արևմուտք Մեքքայի և Կարմիր (Կուլզում) ծովի կողմը, Օմանից Հիսուն փարսախ հեռավորության վրա և այդ վայրը կոչվում է Ռաս ալ-Ջումջումա (Քանգի Հրվանդան)²:

Ապա Հիչեցի Մաղրիբը և այն նկարեցի երկու պատկերով. նախ տվեցի Եգիպտոսի Հողից մինչև Մահդիյա ու Կայրուան տարածությունը և նրա անապատում եղած քաղաքները, թեկուզ և թվով քիչ են, ապա տվեցի քարտեսի մեկ այլ մասը Կայրուանից ու Մահդիյայից մինչև Տանժեր (Թանջա) և Ազիյա: Նրա ծովի ափին նկարեցի քաղաքները, ամեն կողմ ընթացող ճանապարհները, դեպի արևմուտք և դեպի արևելք:

Հետո նկարեցի Եգիպտոսը (Միսր), նույնպես երկու պատկերով, Մաղրիբի նման: Երկար աշխատելով Հիչեցի նրա քաղաքները և նրանց դիրքը Հոսող ջրերի նկամամբ և նրանց հեռավորությունը նրանցից, ըստ քարտեզի: Գծագրեցի լեռներն ու ջրերն իրենց ծովածոցերով ու լեռնանցքներով և իրար Հետ միացումներով ու անջա-

* Իկլիմ (կլիմա) բառը արաբ մատենագիրների մոտ տարբեր իմաստներ ունի: Ըստ համատեքստի այն կարող է նշանակել երկրների խումբ, երկրամաս, գոտի, կլիմայական գոտի, նահանգ և այլն:

տումներով, նրանց թափվելը դեպի ծով, այնպես ինչպես Ֆայյումի ջուրը թափվում է Ակնա լիճը և ՏանՀամատը:

Նկարեցի Ասորիքը (Շամ) և նրա զինվորական գոտիները (Ջուն-դեր), լեռները, ջրերը՝ դետային ու ծովային, ծովափնյա քաղաքները, Տիրերիական (Թարարիա) լիճը, Ջուղար լիճը (Մնոյալ ծով) և Իսրայելի որդիների անապատը ու նրա դիրքը Ասորիքի կողմից:

Ապա Ռուամի (Միջերկրական) ծովը, նրա Հատկանիշներն ու ձևերը, նրա արևելքում Հոռոմներին պատկանող քաղաքները և Մաղրիբ նահանգի գավառները, Կալարիայում³ (Կալլաուրիա) եղած Հոռոմների քաղաքները, Լոմբարդիան⁴ (Անքուբարդա) և Զանկան (նեղ ուղին), որը կոչվում է Պելուպոնես (Բալբունաս)⁵: Ռուամի ծովից դուրս եկած նեղուցը, որը չրջապատում է Կոստանդնուպոլիսը (Կուսթանթինիա), Ռուամի երկրի ջրերը, մեծ գետերը և քաղաքները: Անդալուսի քարտեղը մտցրեցի Մազրիբի պատկերների մեջ, ուստի կրկին չեմ Հիշելու: Այս ծովի մեջ նկարել եմ բնակեցված նշանավոր կղզիները, այնքան ինչքան անհրաժեշտ է Հիշատակել, եթե չեն ու նշանավոր են:

Հետո Հիշեցի նշանավոր Զաղիրան (Վերին Միջագետքը), որը Հայտնի է Դիար Ռաբիա, Դիար Մուղար և Դիար Բաքը անունով, ինչպես նաև Տիգրիս (Դիջլա) ու Եփրատ (ալ-Ֆուրատ) գետերը, որոնք նրա սահմաններն են կազմում, նրա լեռները, բոլոր ճանապարհները և վիճակը:

Իրանից Հետո բերել եմ Իրաքի քարտեզը (սուրատ), նրա ջրերը, ճահիճները (թաթայիհ), ջրերի ծովը թափվելը և թե ինչպես ջրանցքները ճյուղավորվելով նրանց (գետերի) մեջ են թափվում:

Հիշել եմ Ուզբիստանի սահմանները, գետերը և ինչ որ պահանջում է նրա քարտեզը և նրա վիճակը: Նրանում տեղագրեցի նաև Ֆարսի քարտեզը, որ նկարագրեմ բոլոր դետերը, լճերը, քաղաքների դիրքը և ծովի կերպարանքը մերձափնյա քաղաքներով:

Հաջորդը Քիրմանի քարտեզն է, նրա ցամաքային մասը, ծովը, տափաստանները, լեռներն ու ճանապարհները:

Նկարել եմ Սինդը⁶, նրա քաղաքները, ճանապարհները, ուղիները, նրա ծովը և այն քաղաքները, որոնք նրա ափին են: Նշանակել եմ Միհրան գետը⁷, թե ինչպես է թափվում Մուլտանի⁸ մոտ և նրան Հարակից Հնդկաստանի (Հինդ) և մահմեդականների նահանգները:

Ապա դրել եմ Ատրպատականի, [Հայաստանի ու Առանի] քարտեզը, նշանակելով նրանում եղած լեռները, ճանապարհները, քաղցր գետերը, ինչպես Արաքսը (ալ-Ռաս) և Կուրը: Նկարել եմ նաև Ուլաթի (Ուիլաթ) լիճը և Կապուտան (Քաբուդան) լիճը, որոնք չեն միացած որևէ ծովի և ճշտել եմ Կովկաս (Կաբկ) լեռը:

Տվել եմ Զիբալի քարտեզը՝ նահանգներով, քաղաքների վայրերով, ցույց տալով թե ինչպես նրանք փոխվում են մերձենալով

Նորասանի ու Ֆարսի անապատին:

Ապա գետնոցիկը և մ Զիլի, Դայլամի ու Թաբարիստանի քարտեզը, ինչպես նաև Հարակից Նաղարաց ծովը և մի քանի ճանապարհներ և մ հիշել, քանզի նրա մասին լավատեղյակ չեմ:

Հաջորդը Թաբարիստանի (Կասպից) լճի քարտեզն է, իր երկու կղզիներով և նրանում Թափվող գետերով-ու չրջակա լեռներով, և թե ինչքան է պատկանում իսլամին և ինչքանն՝ ուրիշներին:

Ցույց և մ տվել Ֆարսի ու Նորասանի միջև գտնվող անապատը և դեպի չրջակա և Հարակից երկրներն ընթացող ճանապարհները:

Նրան Հաջորդում է Սիջիստանը⁹, իր Հարեան Ղուր երկրով, լեռներով ու Զարահ լիճը¹⁰ Հոսող ջրերով:

Տվել և մ Նորասանի պատկերը և նրա կազմում եղած Թուխայրիստանը¹¹, Բամիանի լեռները, Թուսը և Կուհիստանը, իր բոլոր Հոսող ջրերով, նշանավոր լեռներով, ավազներով ու Հայտնի ճանապարհներով:

Վերջապես պատկերել և մ Զայհուն գետը և նրանից այն կողմ գտնվող Բուխարայի, Սամարկանդի, Ուշրուսանայի, Ասբիջաբի, Շաչի ու Նորեզմի նահանգները, ինչպես նաև նրանց ջրերը և ուղիներն ու ճանապարհները:

3. Եվ ահա այս Թերթի վրա կա ամբողջ Երկրի քարտեզը.

(Երկրի քարտեզի վրա եղած անուններն ու գրվածքները)

Քարտեզի վերևի կողմը գրված է՝ Հարավ, իսկ նրա տակը՝ աջ ու ձախ՝ Ամբողջ երկրի քարտեզը: Ներքևում գրված է՝ Հյուսիս, աջ կողմում՝ Մաղրիբ (արևմուտք), իսկ ձախ կողմում՝ Մաշրիկ (արևելք):

Երկիրը երկու մասի է բաժանված՝ Հարավային ցամաքամասի և Հյուսիսային ցամաքամասի: Հարավային ցամաքամասում նկարված է Նեղոսը (Նիլ), Հարավում՝ Նուբիա (Նուբա), Դունկուլա¹² և Ուլուա, իսկ Հյուսիսում՝ Վերին Սաիդ¹³, ապա՝ Եգիպտոսի նահանգները: Այս ցամաքամասի ափին, Նեղոսի գետաբերանի աջ կողմում՝ Մաղրիբ երկիրը: Ապա նույն ցամաքամասի ներսում նշված է՝ Բարկան¹⁴ և նրա նահանգները, ապա բարձրանալով դեպի աջ՝ Սուրսի և Աջդաբիայի նահանգները, Տրիպոլիսի (Թարաբուլուս)¹⁵ նահանգը և գավառները, Իֆրիկիա նահանգը¹⁶ և նրա գավառները: Ապա ցամաքամասի անկյունում, Օվկիանոս ծովի ափին կա՝ Տանժեր (Թանջա) քաղաքը և նրա գավառները: Հետո ցամաքի երկարությունը գրված է՝ Աուդադասուր՝ մահմեդականներին պատկանող, Գանան (Ղանա) անհավատներին պատկանող, Քուդան անհավատներին պատկանող, Սաման՝ անհավատներին պատկանող, Ղարիուն՝ անհավատներին պատկանող և Քազմը՝ անհավատներին պատկանող: Այս անունների ետևում գրված է՝ Օվկիանոս ծովի վրա գտնվող Թագավորությունները: Իսկ ափին՝ Հարավի անապատները (րարարի): Ցամաքամասի այն

անկյունում սկսում է՝ Պարսից ծովը, որի ափին՝ Սևամորթների (Ջինջ) երկիրը, ապա՝ Տափաստան՝ սևամորթների և Եթովպիայի (Հարաչա) միջև, Եթովպիա երկիրը, որի և Նեղոսի միջև՝ Բաջայի տափաստանը և անապատները: Նեղոսի այն կողմում՝ Օադիաներն ու նրանց գավառները: Ետևում կարդացվում է՝ Զալուտի (Գողիաթ) որդու երկիրը, ապա՝ Սիջիմասայի, Սուսի և Աղմաթի նահանգները:

Քարտեզի աջ կողմում, Հյուսիսային ցամաքամասից դուրս եկած մի կտոր կոչվում է՝ Կոստանդնուպոլսի նեղուց, այս տեղում կարգացվում է՝ Ռումի երկիր, Թեև երկիր բառի առաջին մասն ընկած է ցամաքի այն կողմում: Ծոցի փոքր մասի ափի մեջտեղում կա՝ Կոստանդնուպոլիսը, որի ափի երկայնքով հետևում է՝ Մակեդոնիա (Մաջդունիա), ապա՝ Քասմիլի, Պելոպոնես (Բալբունաս), Բադրանտ, Վենետիկի ծոցը (Ջուն ալ-Բանադիկ), Օտրանտ (Ադրանտ), Կալաբրիա (Կալյաուրիա), Լոմբարդիա (Անքուրարդա) նահանգը, Ֆրանկների երկիրը և Գալիցիա (Ջալիկիա), իսկ անկյունում՝ Անդալուս և Օվկիանոս ծովի ներքևի կողմը՝ Հյուսիսի (բևեռի) անապատներ:

Այս Հյուսիս ըստը ծոցի ձախ կողմում է, Հյուսիսային ցամաքամասի այլ մասում: Հյուսիս բառի հետևում կարդացվում է՝ Գոգ (Յաջուջ) ու Մագոգ (Մաջուջ)¹⁷: Գեպի վեր՝ Սլավոններ¹⁸ (Մակալիբա), ցամաքամասի փոքր հատվածում: Գրանից վեր արևելյան կողմում՝ բուլղարներ (Վոլդայի)¹⁹, ռուսներ: Ծոցի վրա կա՝ Տրապիզոն (Աթրաբունդանդա): Բուլղարների ու ռուսների կողքին գտնվող գետի վերևից կան՝ Բաշիրգ²⁰, Բուրթաս²¹, Խազարներ²², պաժինակներ²³ (բաջանաքիյա, պեչենեգներ), կրկին բուլղարներ (Դանուբի)²⁴, ապա՝ Սարիր երկիրը:

Դրանից վեր Հայաստան երկիրն է՝ Ներքին և Արտաքին, իսկ ձախ կողմը՝ Ատրպատական ու Առան (ալ-Ռան): Հայաստանի աջից՝ Տիգրիս գետը և Եփրատը, որոնց միջև՝ Զադիրա (կղզի), իսկ Եփրատի ու [Միջերկրական] ծովի միջև կարդացվում է՝ Ասորիք (Շամ): Երկու գետերի գետաբերանի մոտ գրված է՝ Իրաք, իսկ դեպի վեր՝ Արաբաց երկիր:

Ապա Իրաքից ձախ ընկած ծովի վրա կարդացվում է Խուլիստան, Ֆարս, Քիրման, Սինդ, իսկ հետևում՝ Զիբալ, Ֆարսի անապատ, Սիջիստան և հետևում՝ Դայլամ, Թաբարիստան, Խորեզմ, Ղուղզիյա, Խորասան: Խորասանի կողքին՝ Զայհուն գետը (Ամու Դարիա), որի հետևում է Անդրգետյան (Մա վարա ան-նահր կամ Մավերաննահր) երկիրը: Ապա կարդացվում է՝ Զինաստան (Սին), Հնդկաստան (Հինդ), ուր կա Միհրան գետը: Դրանից հետո Խարուխիյա²⁵, Տիբեթ (Տուրբատ), իսկ Օվկիանոս ծովի վրա՝ Խիրսիդ, Տաղուզդուզ և Զինաց երկիր:

4. Ահա ամբողջ երկիրը բնակելի (չեն) և անբնակ մասերով: Նա բաժանված է թագավորությունների (պետությունների): Երկրի թա-

զավորությունների հենարանները չորսն են՝ ամենախիտ բնակչությունը, ամենալավ քաղաքական կարգերը, ամենաչեն ու բարեկարգ վիճակը և ամենից ավելի հասույթ (հարկեր) բերելը: Այդպիսին է Իրանշահը, որի կենտրոնն է Բաբելոնիան: Դա Պարսից թագավորությունն է:

Այս պետության սահմանները պարսիկների (թագավորների) օրոք Հայտնի են, սակայն երբ երևան եկավ իսլամը, ամեն մի թագավորությունից մի մաս նվաճեց: Ռումից վերցրեց Ասորիքը, Եգիպտոսը, Մադրիբը և Անգալուսը, Ջինաստանի թագավորությունից՝ Մավերաննահը և այն միացրեց իր ընդարձակ թագավորությանը:

Ռումի թագավորությունը ձգվում է մինչև պլավոնների սահմանները և մինչև Հարևան ռուսները, Սաբիրի երկիրը, պլանները (ալ-Լան), Հայերը (ալ-Արման) և բոլոր նրանց, ովքեր քրիստոնեություն են դավանում:

Ջինաց թագավորության մեջ մտնում են թուրքերի երկիրը ու Տիրբի մի մասը և նրանք, ովքեր կռապաշտության կրոնն են դավանում: Իսկ Հնդկաց երկրի մեջ մտնում են Սինգն ու Կաչմիրը և Տիրբից մի մաս և նրանք, ովքեր նրանց կրոնն են դավանում:

Ես չեմ հիշում Սևերի (Սուղան) երկիրը²⁶ Արևմուտքում (Մադրիբ) և Բաջան ու գինջերի (սեամորթ) երկիրը ու նրանց միջև գտնվող տարբեր ազգերին: Քանզի թագավորությունների կարգերի հիմքը կազմում են կրոնները, դպրությունը, իմաստությունն ու չեն վայրերի ամրացումը ուժեղ իշխանությամբ, իսկ վերջիններիս մոտ այդ հատկանիշները պակասում են և դրանից ոչինչ չունեն, այնպես որ նրանց թագավորությունները արժանի չեն առանձին հիշվելու, ինչպես մյուս թագավորությունները: Սակայն սևերից ոմանք, որ վերոհիշյալ Հայտնի թագավորություններին մերձավոր են, ունեն կրոններ, սովորություններ ու իմաստություն և այդ երկրներին բնակությամբ մերձավոր են, ինչպես Նուբիան և Եթովպիան (Հաբաշա), որոնք քրիստոնյա են և Հոռոմների ուսմունքին են հետևում: Իսլամի երևան գալուց առաջ նրանք Հարակից էին Ռումի (Բյուզանդիայի) թագավորությանը, լինելով նրան հարևան, քանզի Նուբիան Եգիպտոսին սահմանակից է, իսկ Եթովպիան Կարմիր (Կուլզում) ծովի վրա է և նրանց ու Եգիպտոսի միջև կան բնակելի անապատներ, ուր ոսկու Հանքեր կան և Եգիպտոսի ու Ասորիքի հետ Հարաբերության մեջ են Կարմիր ծովի ճանապարհով:

Ահա սրանք էին ծանոթ թագավորությունները (երկրները), երբ իսլամի թագավորությունը առաջացավ իր մոտ հավաքելով այդ թագավորությունների արժեքավոր կողմերը, ձևով բերելով պատիվ ու հզորություն:

Երկիրը բաժանվում է Հարավային ու Հյուսիսային մասերի: Եվ եթե

սկսենք արեւելքից՝ այն ծոցից, որը Չինաց երկրի Օվկիանոս ծովից է ծագում, մինչև այն Օվկիանոս ծովից դուրս եկող ծոցը (յսպիշ), որը Մազրիբի երկրների, Անդալուսի և Տանժերի միջև է, ապա երկիրը կարելի է երկու մասի բաժանել և բաժանման գիծը սկսելով Չինաց ծովից ճեղքում է Հնդկաց երկիրը և իսլամի երկրի մեջտեղով անցնում է եզրիպտոս և հասնում Մազրիբ:

Ինչ վերաբերում է այս երկու մասերից հյուսիսայինին, ապա նրա բնակչությունը սպիտակ է, և ինչքան դեպի հյուսիս հեռանան, առավել ևս սպիտակ են դառնում, ու դրանք ցուրտ երկրներ են:

Իսկ այն երկու մասերից հարավայինը, ապա նրա բնակիչները սև են և ինչքան հեռանան դեպի հարավ, առավել սև են դառնում:

Այդ երկրների (Թագավորությունների) մեջ ամենաչափավորները գտնվում են այն ուզիդ գծի վրա և նրա մերձակայքում:

ԼՂ 10

6. Ամեն մի նահանգը հիշատակելու եմ ըստ իր սահմանակցի հետ ունեցած մերձավորություն ու դիրքի: Իսլամի Թագավորության սահմաններն են՝ արեւելքում Հնդկաստանը և Պարսից ծովը, արեւմուտքում՝ Սուդանի (սնամորթների) Թագավորությունը, որի ժողովուրդն ապրում է Օվկիանոս ծովի վրա Աուդադաստի տափաստաններին և անապատներին կից Աուլիլի կողմը: Նրա հյուսիսում գտնվում է Ռումի երկիրը և նրան հարակից Հայոց (երկիրը), Ալանաց (երկիրը), Առանը, Սարիբը, լսագարները, ռուսները, բուլղարները, սլավոնները և թուրքերի մի խումբ: Հյուսիսում են նաև Չինաց Թագավորության մի մասը և սահմանակից թուրքերը, իսկ հարավում Պարսից ծովն է:

Ռումի Թագավորության սահմանը արեւելքում իսլամի երկիրն է, արեւմուտքում ու հարավում՝ Օվկիանոս ծովը, հյուսիսում՝ Չինաստանի մի մասը, քանզի ես սլավոններին, որոնք թուրքերի ու Ռումի մեջ են ապրում, ինչպես նաև Ռումին հարող երկրները, Ռումին եմ կցում:

Չինաց Թագավորության սահմանը հյուսիսում և արեւելքում Օվկիանոս ծովն է, հարավում՝ իսլամի երկիրը և Հնդկաստանը, արեւմուտքում նույնպես Օվկիանոս ծովն է, քանզի Գոգ ու Մազգոգ և նմանները, որոնք Օվկիանոս ծովի ափին են ապրում, Չինաց Թագավորության մեջ են:

Հնդկաց երկիրն արեւելքում ունի Պարսից ծովը, արեւմուտքում ու հարավում՝ Նորասանը, հյուսիսում՝ Չինաստանը: Ահա այս են այն Թագավորությունների սահմանները, որոնց հիշեցի:

Իսկ ծովերի ամենանշանավորները և ամենամեծերը երկուսն են՝ Պարսից ծովը և Ռումի ծովը, որոնք իրար հանդիպող ծովեր են և

բխում են Օվկիանոս ծովից: Նրանցից երկարությամբ ու լայնությամբ ամենաընդարձակը Պարսից ծովն¹ է: Եթե ցամաքից մոտենանք Պարսից ծովին, ապա Ձինաստանի սահմանից մինչև Կարմիր (Կուրգում) ծովը, եթե ուղիղ գծով կտրես, ապա այդ հեռավորությունը երկու հարյուր օթևան կլինի:

Էջ 11-12

7. Ռումի ծովը (Միջերկրական) սկսվում է Օվկիանոս ծովից՝ այն նեղուցից, որ Մադրիբի ու Անդալուսի միջև կա² և երկարում է մինչև հասնում սահմանային այն ամրությունները, որոնք Ասորիքի անունով էին հիշվում: Այս ամբողջ երկարությունը անցնում են չորս ամսում: Նա ավելի լավ վիճակում է և նավարկելի, քան Պարսից ծովը, քանզի եթե վերոհիշյալ նեղուցից սկսես նավարկել, ապա միևնույն քամին քեզ ծովի մեծ մասով կտանի: Կարմիր ծովի, որը Պարսից ծովի մի լեղուն (ճյուղն) է և Ռումի ծովի միջև Ֆարամայի ուղղությամբ հեռավորությունը երեք օթևան է: Ռումի ծովը Ֆարամայից հետո ավելի քան քսան օթևան է երկարում, որի մասին ասված է Մադրիբի բաժնում և կարիք չկա կրկնելու: Եգիպտոսից մինչև Մադրիբի ծայրը հարյուր ութսուն օթևան է: Այսպիսով, երկրի հեռավոր արևմուտքից մինչև հեռավոր արևելքը (Ձինաստան), մոտավորապես չորս հարյուր օթևան է (մարհալա):

Էջ 13

9. Ուղարաց (Կասպից) ծովը ոչինչ չի ստանում այդ երկու ծովներից: Այս ծովի մասին շատ բաներ են պատմել մեծ հեղինակները: Կարդացել եմ մի քանի աշխարհադրական մատյաններում, որ նա իբրև Ռումի ծովից ջուր է ստանում ըստ Պտղոմեոսի վկայության: Սակայն քավ լիցի, որ այդպիսի բան ասած լինի Պտղոմեոսը, անհնարին է, որ նա անհավատալի բան պատմեր:

Ուղարաց ծովը ցածր վայրում է և սնվում է քաղցր ջրով: Նրա մեջ թափվող գետերն են՝ Իթիրը (Ատուլ)³, որը նրա ամենամեծ սնուցողն է. դա ուսաց գետն է: Ապա թափվում են Կուր ու Արաքս, գետերը, ինչպես նաև Դեղանի (Ջիլ), Դելմիկների (Դալլամ), Թաբարիստանի և Ղուզգիյայի ջրերը, որոնք բոլորը քաղցր ջրեր են:

Մեր օրերում ու ժամանակներում Իսլամի թագավորությունը (երկիրը) իր երկարությամբ ձգվում է Ֆարդանայի սահմանից կտրելով Ուորասանը, Ջիրալը, Իրաքը և Արաբաց երկիրը, մինչև Եմենի ավերը և դա հինգ ամսվա [ճանապարհ] է: Իսկ լայնությամբ Ռումի (Բյու-

ղանդիայի) երկրից գալիս կտրում է Ասորիքը, Զաղիրան, Իրաքը, Ֆարսը, Քիրմանը մինչև Մանսուրայի հողը Պարսից ծովի (ծոցի) ափին և դա չորս ամսվա [ճանապարհ] է:

Իսլամի երկրի (թաղավորության) երկարությունը հիշելիս ըստ թողնցի Մաղրիբի սահմանները մինչև Անգալուս, որը նման է զգեստի մեջ թեզանիքի: Մաղրիբից արևելք ու նրանից արևմուտք չկա իսլամ, քանզի եթե անցնես եղիպտոսը գնալով դեպի Մաղրիբ, ապա Մաղրիբի հարավում Սուդան երկիրն է, իսկ նրանից հյուսիս Ռումի (Միջերկրական) ծովը և ապա Ռումի երկիրը: Եվ եթե հարմար լիներ իսլամի երկիրը հաշվել Ֆարդանայից մինչև Մաղրիբ և Անգալուս, ապա դա կլիներ երեք հարյուր օթևան (մարհալա) ճանապարհ:

ԱՐԱՐԱՑ ԵՐԿԻՐԸ

[.....]

Էջ 25

9. Բահրայնի քաղաքներն են Հաջարը, Ահսան, Կաթիֆը, Ակիրը, Բիչան, Ուարջը և Ավալը: Սա մի կղզու վրա է, որը պատկանել է Աբու Սաիդ ալ-Հասան իրն Բահրամին և նրա որդուն՝ Սուլայմանին, որոնք շատ բարձր հարկեր (դարիբա) են գանձում այստեղ խարիսխ նետած նավերից: Մինչև այսօր այդ իրավունքը պատկանում է նրա հետնորդներին ու ժառանգորդներին, որոնք այժմ չորս հարյուր հոգի են՝ կանայք ու երեխաներ: Բահրայնը տարբեր հասույթի աղքատներ ունի՝ տասանորդներ, կողմնակի հարկեր, հողային հարկեր, մաքսեր, տարանցիկ առևտրի տուրքեր այն ամենից ինչ գալիս է Բասրայի ու Քուֆայի տափաստաններից ու Մեքքայի ճանապարհից:

Էջ 31 - 32

17. Ալ-Ջարը Մադինայի նավահանգիստն է, նրանից երեք օթևան հեռավորության վրա [Կարմիր] ծովի ափին, սակայն ավելի փոքր է քան Ջուդդան (Ջիզգա): Ջուդդան Մեքքայի բնակիչների նավահանգիստն է, նրանից երկու օթևան հեռավորության վրա, [Կարմիր] ծովի ափին: Նախկինում Ջուդդան չեն է եղել, աշխույժ առևտրով, փարթամություն: Հիջազում Մեքքայից հետո չի եղել մի քաղաք, որն այսօր քան հարստություն ու ապրանքներ ունենար: Այս քաղաքի առևտուրը պարսիկների միջոցով էր կատարվում, բայց այն բանից հետո, երբ Իբն Ջաաֆար ալ-Հասանին այստեղ հաստատվեց, քաղաքի մեծամեծները ցրվեցին և նրա դրությունը վատացավ:

էջ 36-37

27. Ամբողջ Եմենում չկա ավելի մեծ և հանգստավետ քաղաք. քան Սանաան է: Քաղաքը գտնվում է հասարակածի վրա: Չափավոր կլիմա ունեցող քաղաք է. այնպես որ մարդը, ձմեռ կամ ամառ, տեղից տեղ փոխադրվելու կարիք չունի: Նրանում գիշերվա ու ցերեկվա ժամերը հավասար են, քանզի արևի առանցքը նրանում չափավոր է: Բոլորությունը տարածված է արևի թույլ լինելու և մարդկանց մարմինների վրա թույլ ազդեցություն ունենալու պատճառով:

Այստեղ էր Հին Ժամանակներում Եմենի թագավորների նստավայրը: Կամի հսկայական շինություն ավերակները և դա մի մեծ բլուր է, որը կոչվում է Ղամդան: Սա Եմենի թագավորների ապարանքն է եղել և Եմենում նրանից ավելի բարձր չենք չկա, թեև ավերակ վիճակում է:

էջ 37

30. Ադենը (Ադան) փոքր քաղաք է, սակայն հայտնի իր ծովային նավահանգստով, ուր իջնում են ծովում նավարկողները: Եմենում կան ավելի մեծ քաղաքներ, սակայն նրա հռչակը չունեն:

էջ 38

32. Օմանը (Ուման) մի երկիր է անկախ գավառներով, ընդարձակ: Առատ արմավենիներ ունի և տաք երկրների պտուղներ, ինչպես բանանը, նուռը և լոտուսը (նարկ) ու այլ նման բաներ: Նրա մայրաքաղաքն է Սուհարը, որը ծովի ափին է: Վաճառականներն ու ապրանքներն այնտեղ անհամար են իրենց շատությունը: Սա Օմանի ամենաչեն ու ամենահարուստ քաղաքն է: Ամբողջ Պարսից ծոցի իսլամական երկրներում չկա ավելի չեն ու հարուստ քաղաք, քան Աուհարը: Նրան ենթակա են շատ քաղաքներ և ասվում է, որ նրա շրջակա գավառները երեք հարյուր փարսախի վրա են տարածվում:

էջ 39

33. Եմենի Սաբա երկրամասում Հիմյարի ցեղերն են տարածված, ինչպես նաև Հադրամաուտում: Համդան, Աչաար, Քինդա և Ուաուլան ցեղերի տիրույթները տարածված են Եմենի տարբեր կողմերում և իրարից բաժանված են բերդերով ու ցանքատարածություններով:

ՊԱՐՍԻՑ ԾՈՎԸ (ԾՈՑԸ)

[.....]

ԼՁ 53

Իսկ Կուլղումը (Սուեզ, Կլիզմա) քաղաք է ծովի ափին մի Հողի վրա, ուր ծովը վերջանում է: Նա տեղադրված է ծովի մի կորուծյան վրա, լեղվակի վերջում: Նրանում չկան մշակելի Հողեր, ծառեր ու ջրի աղբյուրներ: Զուրը նրանց մոտ բերվում է Հեռավոր ջրհորներից ու ջրի Հեռավոր վայրերից: Քաղաքը լրիվ չեն է և դա նավահանգիստն է Եգիպտոսի ու Ասորիքի և նրա վրայով են տարվում Ասորիքի ու Եգիպտոսի ապրանքները դեպի Հիջազ, Եմեն ու նրա ափերը: Նրա (Կուլղումի) ու Եգիպտոսի մայրաքաղաքի (Կահիրե) միջև ճանապարհը երկու օթևան (մարհալա) է:

Ցամաքի վրա ընթանալով ոչ մի գյուղի կամ քաղաքի չենք Հանդիպի, բացի այնպիսի վայրերից, ուր մարդիկ ծովում ձկնորսություն են անում և կան արմավենիներ: Ապա ճանապարհը գնում Հասնում է Տարան ու Զարիլան և [Սինայի] անապատի [Թուր] լեռան երկարությամբ Հասնում ենք Այլատ:

Այլատը մի փոքրիկ չեն քաղաք է, քիչ Հողամշակությամբ և այնտեղ ապրում են Հրեաներ, որոնց Աստված արգելեց չաբաթ օրը ձուկ որսալ:

ԼՁ 54

Ապա [Պարսից ծոցի ափը] Հասնում է Սիրաֆ, որը Ֆարսի մեծագույն նավահանգիստն է և կարևոր քաղաք է: Նրա շենքերը կառուցված են Հնդկական կաղնու (սաջ) փայտից և Հասնում ու կաչում են դեպի ծովը նայող մի լեռան: Լավ ջուր չունի, կամ մշակելի Հողեր կամ անասուններ, սակայն Ֆարսի ամենահարուստ քաղաքն է:

ՄԱՂՐԻԲԸ

ԼՁ 71

Մահդիյան փոքր քաղաք է, որը վերջերս կառուցել է Մաղրիբի տեր Մահդին և այն կոչել է այս անվամբ: Սա ծովի ափին է և այնտեղ է փոխադրվել երեք Հարյուր ութսուն թվականին (920) Ռակկադայից, որը Կայրուանի մոտ է: Նա Կայրուանից երկու օթևան (մարհալա) Հեռավորության վրա է, երկրի բոլոր կողմերի նավահանգիստն է և ունի աշխույժ առևտուր, շրջապատված է լավ պարսպով, որն ամուր կառուցվածք ունի: Քաղաքի քարե պարսպի վրա կան երկու դռներ,

որոնց նմանը չկա որևէ երկրում, բացի Ռաֆիկայի պարսպի երկու դռներից, որոնց նմանությունը է սա կառուցվել և նույն ոճն ունի: Քաղաքում կան բազում պալատներ, մաքուր բնակարաններ ու տներ, բարեկարգ ռադնիքներ, իջևանատներ (խան), առատ ու ընտիր մրգեր ու բերքեր: Քաղաքի ներսը հաճելի է, իսկ ղրսից գեղեցիկ է: Այնտեղ այցելել եմ (երեք հարյուր) երեսունվեցին (947). նրա իշխանները զինված էին, զորքերը քաջարի պաշտպաններ էին, իսկ վաճառականները՝ աշխույժ: Սակայն [հետագայում] նրա վիճակը վատացավ. նրա մարդիկ այնտեղից տեղափոխվեցին, երբ նրանց իշխանները փոխադրվեցին ու հեռացան:

Մարդիկ հեռացան երբ [Ֆաթիմյան խալիֆա] Մանսուրը³⁰ նրանից տեղափոխվեց և ապրեց Մանսուրիայում, որը Կայրուանի ետևում է:

ԼՋ 73-74

Եվ այնտեղ է Թունիս քաղաքը, որը շատ հին է և շատ քիչ հոսող ջրեր ունի: Այս քաղաքից շատ հասույթ են ստանում և տերերին մեծ շահույթ է բերում: Նրա շրջակայքը շատ բարեբեր է առատ բերքերով: Նրանում պատրաստում են լավորակ բազմերանգ ամանեղեն (սպասք) և բարձրորակ խեցեղեն՝ նույնքան գեղեցիկ, ինչքան Իրաքից ներմուծվածը:

Հնում նրա անունը եղել է Տուրչիչ, սակայն երբ մահմեդականները կառուցումներ են կատարել և այգիներ ու պարիսպներ են պատրաստել, կոչվել է Թունիս: Նա կից է Կարթագենին:

Նա հայտնի է իր պտուղներով, որոնք առատ են ու լավորակ, ընտիր մրգատու ծառերով, առողջարար կլիմայով և առատ երկրագործական արտադրանքով, ինչպես բամբակը, որը տարվում է Կայրուան հույժ շահավետ պայմաններով, ապա կանեփ, քեմունը (չաման), ասփուրը (գաթայի ծաղիկ), մեղրը, յուղը, հացահատիկները և առատ արջառը:

ԼՋ 76

Ալժիրը (Ջազայիր Բանի Մազզանայ) շրջապատված է պարսպով ու ծովի ափին է: Շատ շուկաներ ունի ու վճիտ աղբյուրներ, որոնցից խմում են: Նրա շրջակայքում կան ընդարձակ անապատներ (րազիա), լեռներ, ուր բերքերներն են ապրում: Նրանց հարստությունը բաղկացած է կովերի մեծ նախիրներից ու ոչխարների մեծ հոտերից, որոնք լեռներում արածում են: Նրանց մեղրը, յուղը, արմավն այնքան առատ է, որ վաճառքի է տարվում Կայրուան և այլուր: Քաղաքի զիմաց մեկ նետընկեց հեռավորություն վրա կա մի կղզի, ուր քաղաքի բնակիչ-

ներն ապաստանում են թշնամու հարձակման պարադային և պաշտպանվում իրենց սպառնացողներից:

ԼՂ 90-91

Ֆեսը (Ֆաս) կարևոր քաղաք է, որի միջով մի դետ է անցնում նրան երկու կողմերի բաժանելով, որտեղ տարրեր ամիրներն են իշխում և երկու կողմերի միջև անվերջ են խոռովություններն ու սպանությունները: Այդ գետը մեծ է, ջրառատ ու վրան շատ ջրաղացներ կան:

Դա մի հարուստ քաղաք է և սալահատակված: Այն կառուցել է իդրիս իրն իդրիսը³¹: Ամռանը ամեն օր նրա շուկաները գետի ջրով լվացվում են և սալաքարերը թարմանում են: Նրա պտուղները, բերքերը, ուտելիքները, խմիչքները (մաշարի), ապրանքները, տարբեր հարկերից հասույթը և իջևանատները (սան) գերազանցում են բոլոր մոտավոր ու հեռավոր շրջակա բնակավայրերը:

Նրա մեծ կարևորությունն ակներև է Հենց այդ առատության շնորհիվ, նրա հասույթների շատությամբ, որոնք անընդհատ աճում են:

ԼՂ 96

Կայրուանը Մադրիբի խոշորագույն քաղաքն էր ևղել, ամենավաճառաչահը և ամենահարուստը: Նրանում էր ամբողջ Մադրիբի դիվանը և այնտեղ էին բերում հարկերը: Այստեղ էր կառավարչի նստավայրը: Նրանից դուրս Ռակկադա կոչված վայրն է, որն Աղլաբինների³² նստավայրն էր:

ԼՂ 97

Մադրիբից արևելք (մաշրիկ) տարվում են գեղեցիկ ու ակնահաճո խառնածին (մուվալլադ) կանայք, որոնց սիրում էին Աբբասյանները և նրանց մեծամեծները: Ապա տարվում են հոռոմ (ևվրոպացի) գեղեցիկ տղա ստրուկները (դուլամ), սաթը (անբար), մետաքսը, շատ նուրբ կամ հասարակ բրդե զգեստները, բրդե պատմուճանները և այդ կտորից այլ բաները, կաշվե կարպետները (անթաա), երկաթը, կապարը, սնդիկը, սևամորթների (Մուդան) երկրից բերված ներքինիները, սլավոնների (սակալիբա) երկրից Անդալուսի վրայով բերված ներքինիները, թանկարժեք ձիերը, նժույզները, ճկուն ջորիները, ուղտերը, ոչխարները, կովերը և այլ կենդանիներ, որոնք լավ են վաճառվում:

Ինչ վերաբերում է բերբերներին, որոնցից բաղկացած է Մաղրիբի բնակչությունը, ապա նրանք ցեղեր են, որոնց թիվը Հնարավոր չէ հաշվել, քանզի բազմաթիվ են նրանց ցեղերը և ճյուղավորումները և ցրված են դաշտերում և տարածված անապատներում: Նրանք բոլորը սերում են Գողիաթից, բացի չատ փոքր մասից: Նրանք ունեն ցեղերի թագավորներ (մալիք), պետեր և առաջնորդներ (մուկադդամ), որոնց Հնազանդվում են անառարկելիորեն ու նրանց Հրամաններին անվերապահորեն ենթարկվում են: Նրանց Հարստությունը բաղկացած է ոչխարների Հոտերից, որը մեծ քանակությամբ ունեն: Նրանցից անապատի խորքերում է ապրում Աուդադաստի ՍինՀաջա (ցեղը):

ԻՍՊԱՆԻԱՆ (ԱՆԴԱԼՈՒՍ)

[.....]

Այս կղզու (Թերակղզու) արևմտյան կողմը սկսում է այն նեղուցից, որի ջրերը թափվում են Օվկիանոս ծովը դեպի Նիերլա (Լիրլա) և Ջիր-րալկոն (Ջաբալ ալ-Ույուն) ձգվելով դեպի Լևալ (Լար) և Սիլվ (Շալաբ), մինչև որ հասնում է Սինտրա (Շինտրա) և այն դետը, որը բխում է Սամորայից, (Սամուրա)՝ Գալիսիայի (Ջալիկիա) գլխավոր քաղաքից, և որը թափվում է Օվկիանոս ծովը: Նրա Հյուսիսային սահմանը Սինտրայից անցնում է Սամորա (Սամուրա) Լիոն, Յունա՝ Գալիսիայի շրջանում, մինչև Գալիսիայի Հեռավոր սահմանը: Արևելքում նրա սահմանը սկսում է Գալիսիայի արևելքից մինչև արևմտյան նեղուցը (ծոցը) դեպի Սարադոսայի (Սարակուսա) կողմերը, Հուսկայի (Ուիչկա) և Տորտոդայի (Թուրթուչա) Հողերը և ամբողջ Ֆրանկաց երկիրը ցամաքի կողմից: Նրա Հարավային սահմանն է Հիչյալ նեղուցը, սկսած Պեչինայից (Բաջանա) մինչև Սիկիլիա կղզու կողմը, այսպիսով տարածվելով դեպի Վալենսիա (Բալանսիա), Մուրսիա, Ալմերիա և Մալագա (Մալկա) և Ալլսեսիրաս (ալ-Ջազիրա) մինչև Օվկիանոս ծովի կազմած անկյունը:

Անդալուսում գործվածքեղենի (զգեստների) արտադրություն (թիրագ) մի քանի տեսակ կա, որը տարվում է Եգիպտոս, Լրբեմն նույնիսկ տարվում է մինչև Ուորասանի Հեռավոր վայրերը: Նրանց արտահանման մեջ Հայտնի է ստրուկների վաճառքը՝ ինչպես Հարճերը (Ջավարի), գեղանի տղաները (զուլամ), որոնք դերեվարվում են

ֆրանկների երկրում, Գալիսիայում և սլավոն ներքինները: Բոլոր սլավոն ներքինները, որոնք աշխարհի երեսին կան, Անդալուսից են տարված, որոնք մերձակա վայրերում ամորձատվում են: Այս բանը կատարում են Հրեա վաճառականները:

ԼՁ 110-111

Անդալուսի կարևոր գավառներից է Ռեդիոն (Ռայոն), որի գլխավոր քաղաքն է Արքիդոնան: Այստեղից էր Օմար իրն Հաֆսունը, որն ապստամբեց Օմայյանների դեմ: Լոս Պեդրոբեսը (ՖաՀս ալ-բալլուծ) սահմանակից է Օմար իրն Հաֆսունի տիրույթներին: Ռեդիոն մի ընդարձակ ու բարեբեր գավառ է:

Ուսփուկան նույնպես գեղեցիկ գավառ է, որի գլխավոր քաղաքը Ղաֆիկն է: Իսպանիայում կան բազմաթիվ կավածներ, ուր կան Հազարավոր գյուղացիներ, լրիվ անտեղյակ քաղաքային կյանքից, որոնք Հոռոմների քրիստոնեական հավատն են դավանում: Նրանք Հաճախ ապստամբում են և մի ամուր բերդում ապաստան գտնում: Նրանց Հնադանդեցները երկարատև գործ է, քանզի նրանք խրոխտ են ու համառ: Երբ նրանք Հնազանդության լուծը թողնափում են, չափազանց դժվար է նրանց հպատակեցնել և դա կարելի է միայն մինչև վերջին մարդը կոտորելով, իսկ դա դժվար ու երկարատև գործ է:

ԼՁ 111-113

Անդալուսի ամենամեծ քաղաքը Կորդովան (Կուրթուբա) է և ամբողջ Մադրիբում, ոչ էլ Ջագիրայում, Ասորիբում ու Եգիպտոսում չկան մանր, որը համեմատվի նրա Հետ բնակչության չափությամբ, տարածությամբ, մաքրությամբ, մզկիթների ճարտարապետությամբ, բաղնիքների ու իջևանատների (ֆունդուկ) առատությամբ: Այստեղից գնացած ճանապարհորդները, որոնք այցելել են Ուադաղուդյան քաղաքը (Բադադա), վկայում են, որ նա Բադադաի երկու կողմերից մեկի նման է: Նրա տերը Աբդ ալ-Ռահման իբն Մուհամմադ լիալիֆան³³ նրա արևմտյան կողմում, Բաթյաչ լեռան ստորոտում, Հարթ վայրում կառուցեց մի քաղաք ու կոչեց Ջահրա: Նա հատակագծեց շուկաները, կառուցեց բաղնիքներ, իջևանատներ (խան), պալատներ և զբոսավայրեր: Նա Հրավիրեց ժողովրդին այնտեղ բնակվելու և հրամայեց որ իր մունտիկները Անդալուսի բոլոր երկրամասերում հայտարարեն՝ ով կամենա տուն կառուցել, կամ բնակարան տիրակալի (սուլթան) կողքին, ապա նպաստ կստանա չորս հարյուր դիրհամ: Մարդիկ աճապարեցին շինարարություն կատարել, շենքերը խտացան, ցանկությունն ավելացավ և շենքերը գրեթե միացրին Կորդո-

վան Զահրային: Նա այնտեղ (Զահրա) փոխադրեց իր արքունի գան-
ձարանը (բայտ ալ-մալ), դիվանները, բանտը, պահեստներն ու մթն-
բուծները: Սակայն այս բոլորը կրկին վերադարձվեց Կորդովա, քան-
զի Օմայանները անհիսն կասկածներ ունեին այդ քաղաքի (Զահրա)
նկատմամբ և հռետեսն էին այն բանի համար, որ մարդիկ այնտեղ
մեռնում էին և կողոպտել էին իրենց բոլոր պարենավորումները:

Կորդովան թեև Բաղդադի երկու կողմերից մեկին հավասար չէ,
սակայն դրան մոտիկ է և նման: Սա քարն պարիսպ ունեցող քաղաք
է, գեղեցիկ թաղամասերով, ընդարձակ բացաստաններով (հրապա-
րակներ): Վաղուց է որ նրա տիրակալը իշխում է այս քաղաքում, նրա
պալատը պարսպից ներս է, որը չրջապատում է նրան: Նրա պալատի
դռների մեծամասնությունը պարսպի ներսում են բացվում տարբեր
կողմերից:

Նա (Կորդովան) երկու դուռ ունի քաղաքի պարսպի վրա դեպի
Ռուսաֆայից գետը տանող ճանապարհի վրա: Ռուսաֆան քաղաքի
բարձրագույն արվարձանն է, որի շենքերը հարում են ներքին արվար-
ձանին, վերջինիս խառնիխուռն շենքերը տարածված են քաղաքի
չուրջը արևելքից, հյուսիսից ու արևմուտքից, իսկ հարավային մասը
նայում է դեպի գետը, որի երկայնքով անցնում է Ռասիֆ կոչված ճա-
նապարհը: Նրա արվարձանում են վաճառատները, իջևանատները
(խան), բաղնիքները (համամ) և ռամիկների բնակարանները: Նրա
մայր մզկիթը գեղեցիկ է ու ընդարձակ, քաղաքի մեջտեղում, իսկ
բանտը նրա կողքին է:

Կորդովան առանձնացած է և կպած չէ իր արվարձանների բնա-
կարաններին: Քաղաքը հրաշալի դիրք ունի: Մի քանի անգամ նրա
չուրջը շրջել եմ մեկ ժամով: Նա շրջանաձև է, ամրակուռ պարսպով,
որը քարաշեն է: Զահրան երեք ավարտված պարիսպ չի ունեցել:
Այնտեղ կա գեղեցիկ մայր մզկիթ, հատուկ հմայք ունեցող, սակայն
քաղաքի մայր մզկիթին զիջում է կառուցվածքով, հզորությամբ ու
մեծությամբ:

Կորդովան յոթ երկաթե դռներ ունի: Սա մի փառավոր և ընդար-
ձակ քաղաք է, հաճելի հատակագծով: Այստեղ շատ հարստություն ու
չքեղություն կա այլևայլ ձևերով արտահայտված՝ արժեքավոր
զգեստներով, փափուկ քթանով (վուշ), կոշտ և նուրբ մետաքսով, թե-
թև հարդարանքով և տարբեր տեսակի ուտեսիլներով ու խմիչքնե-
րով:

են ըրդէն կտորներ, որոնք լավագույն հայկական (արմանի) թավա-
կերպ (մահֆուր) [արտադրանքի] նման են, որը բարձր գին ունի, ղեռ
հաշված թամբի գորգերը (նամաթ), որոնք այնտեղ են պատրաստ-
վում: Ներկված բրդի և այլ կտորեղենի, որոնք ներկվում են, կան
հրաշալիքներ և դա ստացվում է Անդալուսիոն հատուկ խոտերի միջո-
ցով: Սրանով ներկում են մաղրիբյան բարձրարժեք թաղիքները (լա-
րուղ) ու մետաքսը տարբեր գույներով, որ նախընտրում են կոշտ
(սաղդ) և անվա (կազդ) մետաքսի համար: Նրանք արտահանում են
դիպակ (դիրաջ):

Նրանց պատրաստած թաղիքների նմանը չկա ամբողջ երկրի վրա:
Հաճախ տիրակալների համար պատրաստում են «երեսունանոց»
թաղիքներ, որոնցից ամեն մեկն արժի Հիսունից վաթսուն դինար և
լայնությունը հինգից վեց թիղ է: Սա շատ գեղեցիկ գորգ (ֆարշ) է:
Պատրաստում են նաև [զգեստ] նուրբ և կոշտ մետաքսից (սազզ),
որը նախատեսված է տիրակալի համար և գերազանցում է Իրաքում
պատրաստվածը: Լինում են նաև մոմած տեսակներ, որոնք թույլ չեն
տալիս, որ անձրևը թրջի հագնողին:

Ինչ վերաբերում է գներին, ապա [Անդալուսը] նման է այն երկրնե-
րին, ուր է ժանություն կա, բարիքների առատություն, դյուրին կյանք:
Պտուղները որոնք միջին որակի են, մատչելի են ամենքին, առանց
մեծ վճարի:

Երկրի տարրեր մասերում պատրաստում են քթանն հագուստե-
ղեն, որը տարրեր կողմ է արտահանվում և գուցե նույնիսկ մինչև
Եգիպտոս: Պեքինայում (Բիջանա) պատրաստված վերարկուները ու-
ղարկվում են Եգիպտոս, Մեքքա և Եմեն ու այլուր: Այստեղ հասարակ
ժողովրդի և տիրակալի (արքունիքի) համար քթանն զգեստներ են
պատրաստում, որոնք ոչ մի բանով չեն զիջում [եգիպտական] Դարի-
կի [արտադրանքին]: Դրանք բավական հաստ են, սակայն փափկու-
թյուն և նրբություն ունեն և նրանք ցանկալի են նրանց, ովքեր Շարբ
կոչված շղարչն են օգտագործում: Նրանց որակը մոտենում է լավա-
գույն Շաթավի կոչված [եգիպտական] տեսակին:

Մարդիկ ընդհանրապես չուկա են գնում միայն հեծյալ վիճակում:
Ոտքով են գնում միայն հասարակ զբաղմունքներ ունեցող մարդիկ:
Ջարքաչ ջորիների բուծումն այս երկրի մասնագիտությունն է, նրա-
նով հպարտանում են ու հիանում: Ջորիների բուծումն իր նմանը չու-
նի այլուր, նույնիսկ այն երկրներում, որոնք հայտնի են որպես ջորի-
ների բուծանող, ինչպես Հայաստանը, Առանը, Դարբանդը (Բաբ ալ-Ա-
բուաբ), Տիգրիսը և Ծիրուանը: Նրանց անասուններն ըստ էության
ճարպոտ են, լավ կազմով ու ցեղային: Այն անասունները, որոնք գե-
ղեցիկ արտաքին ունեն, բարձրահասակ են ու բարձր գնով են վա-
ճառվում, բերվում են Մայորկա կղզուց, որը պատկանում է Աբլ ալ-

Ռահման իրն Մուհամմադին և բնակեցված է մահմեդականներով:
Այս կղզին, որը ցամաքից հեռու է, ֆրանկների երկրի (Ֆրանսիայի)
դիմաց է:

ԼՂ 116

Հիշյալ բոլոր քաղաքները հայտնի են իրենց բերքերով, առևտրի
ապրանքներով, խաղողի այգեստաններով, շենքերով, շուկաներով,
վաճառատներով, բաղնիքներով, իջևանատներով:

Քաղաքներն իրար հետ մրցում են իրենց դիրքով, հարկերով, կա-
ռավարիչներով, դատավորներով, և այն պաշտոնյաներով, որոնք
լրտեսություն են անում և կոչվում են մուխալլիֆ: Չկա մի քաղաք, որ
չեն չլինի, չունենա ընդարձակ գավառներ, կամ մի նահանգ՝ լի կալ-
վածներով և հողամշակներով, բարեկեցիկ դրուծյամբ չլինի [...]:

ՍԻԿԻԼԻԱՆ

[.....]

ԼՂ 118 – 120

Նրանում է այն մեծ քաղաքը (մայրաքաղաք), որը կոչվում է Պա-
լերմո (Բալարմ) և բարձր, հսկայական ու անառիկ պարիսպ ունի:
Այստեղ ապրում են վաճառականներ ու նրանում կա մայր մզկիթը,
որը [արաբական] նվաճումից առաջ հռոմեների եկեղեցի էր եղել: Կա
մի հսկայական տաճար (սրբավայր), որի մասին իմաստուն տրամա-
խոսն (մանթիկի) ասել է, թե հույների (յունան) փիլիսոփան, այսինքն
Արիստոտելը (Արիսթաթայիս) տախտակե դագաղի մեջ կախված է
այս տաճարում, որը մահմեդականները մզկիթի են վերածել: Քրիս-
տոնյաները նրա գերեզմանը մեծարում էին և նրա միջոցով բուժվում,
իմանալով որ Հին հույները նրան մեծարում ու հարգում էին: Ասվում է,
որ նրա երկնքի ու երկրի միջև կախված լինելու պատճառն այն էր, որ
մարդիկ նրանից հայցում էին անձրև, կամ բուժում, կամ կարևոր հար-
ցերի լուծում, որի համար նրանք ապավինում էին Աստծուն ու նրան
մերձենում արհավիրքների կամ ներքին կոիվների ժամանակ: Ես տեսել
եմ մի տախտակե արկղ, որը հավանաբար այդ գերեզմանն է:

Սրա դիմաց կա մի ուրիշ քաղաք, որ կոչվում է Նալիսա և ունի քա-
րե պարիսպ: Սակայն Պալերմոյի պարսպի նման չէ, ուր տիրակալն
(սուլթան) է ապրում ու նրա հպատակները: Նրանում կա երկու բաղ-
նիք, բայց շուկաներ ու իջևանատներ (ֆանադիկ) չկան: Կա մի փոք-
րիկ մայր մզկիթ, տիրակալի զորակայան, նավաշինարան (դար ալ-
սինաա) ու վարչական դիվաններ: Ունի չորս դռներ՝ Հյուսիսային, Հա-

րավային ու Արևմտյան, իսկ արևելյան կողմում ծովն է և մի պարիսպ կա, որը դուռ չունի:

Այն թաղամասը, որ կոչվում է Սլավոնների թաղամաս (Հարատ ալ-սակալիթա), ավելի չեն է ու գեղեցիկ, քան վերոհիշյալ երկու քաղաքները (Պալերմո և Նալիսա): Նրանում է նապահանգիստը, կան Հոսոդ ջրեր, որոնք նրա ու Սիկիլիայի [մայրաքաղաքի] միջև սահմանի դեր են կատարում:

Կա նաև մի թաղամաս, որը կոչվում է Մզկիթի թաղամաս (Հարա), որն այսպես է կոչվում Իրն Սակլար մզկիթի անվամբ, որը նույնպես մեծ է: Նրանում չկան աղբյուրի վազող ջրեր և բնակիչները ջրհորներից են խմում: Նրա ծայրին կա այն դետը, որը կոչվում է Վադի Աբբաս, որը մեծ, լայն գետ է և նրա վրա շատ ջրաղացներ ունեն. նրա ափին կան այգիներ ու պարտեզներ, որոնցից բնակիչները քիչ օգուտ են ստանում:

Նոր թաղամասը (ալ-Հարատ ալ-Ջադիդա) ընդարձակ է և Մզկիթի թաղամասի կողքին, որից ոչ մի սահմանով չի բաժանվում: Այս երկու թաղամասերի, ինչպես նաև Սլավոնների թաղամասի շուրջը պարիսպ չկա:

Շուկաների մեծ մասը Իրն Սակլարի մզկիթի ու Նոր թաղամասի միջև է գտնվում, ինչպես բոլոր ձևի վաճառողների (զայյատ), ցորեն վաճառողների (դակկակ), լումայափոխների (սառաֆ), դեղագործների (սայադիխա), դարբինների (Հադդադ), սուր փայլեցնողների (սայակիլա) շուկաները, ապա ցորենավաճառների, ասեղնագործների (թառադ), ձկնավաճառների (սամմաք), հացահատիկների վաճառականների (աբզարի) շուկաները, մսավաճառների (կասսաբ) ընկերությունները (թայիֆա), բանջարավաճառները, մրգավաճառները, Հոտավետ բույսեր վաճառողները (ռայհանի), կարաս վաճառողները (ջառար), հացթուխները (խաբբազ), պարանագործները (ջադդալ), դեղագործների (աթթար) ընկերությունը (թայիֆա), մսագործները (ջազզար), կոշկակարները (խքաֆի), կաշեգործները (դաբբադ), հյուսները (նաջջար), բրուտները (դադայիթի), փայտ վաճառողները (խաչխաբ) քաղաքից դուրս են տեղավորված:

Հենց Պալերմոյում կան մսավաճառների (կասսաբ) ընկերություններ (թայիֆա), կարաս վաճառողներ (ջառար), կոշկակարներ (խքաֆի), իսկ մսավաճառները (կասսաբ) երկու Հարյուրից մի քիչ պակաս խանութներ (Հանուտ) ունեն միս վաճառելու համար, սակայն նրանք քիչ են քաղաքի ներսում, մեծ փողոցի (սիմաթ) գլխին: Նրանց կողքին կան բամբակավաճառներ (կաթթան), գորարներ (հալլաջ), հնակարկատներ (հազզա): Կան նաև մեկից ավելի կարևոր շուկաներ:

Նրանց ճոխություն ու բնակչության շատության մասին կարող է գաղափար տալ Պալերմոյի մայր մզկիթի բազմությունը: Ես ինքս մի

օր ներկա եմ եղել ու տեսել, որ բազմությունը լի էր և կար յոթ հազար մարդուց ավելի, այնտեղ աղոթողների երեսունվեց շարք կար, ամեն մի շարքում մոտավորապես երկու հարյուր մարդ:

ԵԳԻՊՏՈՍԸ (ՄԻՍՐ)

[.....]

ԼՁ 145-146

Նրա (Եգիպտոսի) քաղաքների ու շրջանների նկարագրությունը: Նրա ամենամեծ քաղաքն է Ֆուսթատը³⁴, որը Նեղոսի հյուսիսային մասում է, քանզի նա այս վայրում հոսում է հարավ-արևելքից: Սա բարեկարգ քաղաք է, որի մոտ Նեղոսը երկու ճյուղի է բաժանվում: Ֆուսթատից անցնում ենք առաջին ափը, ուր կան գեղեցիկ շենքեր և բարեկարգ բնակարաններ և այդ վայրում Զազիրա (Գաղիբա, կղզի) է կոչվում: Այն կողմը կամրջով են անցնում, որը բաղկացած է մոտավորապես երեսուն նավերից: Այս կղզուց մի ուրիշ կամրջով, որը առաջինի նման է, անցնում ենք մյուս՝ երրորդ ափը, որը կոչվում է Գիղա, ուր կան ուշագրավ կառուցվածքներ ու բնակարաններ:

Ֆուսթատը մեծ քաղաք է, մոտավորապես Բաղդադի մեկ երրորդ մեծությամբ և մոտավորապես մեկ մղոն երկարությամբ. չեն է, բարերեր ու հաճելի: Այս քաղաքն ունի մեծ բացաստաններ, ընդարձակ շուկաներ, չքեղ վաճառատներ, ընդարձակ անձնական կալվածներ, հրաշալի արտաքին տեսք, հաճելի մթնոլորտ, ծաղկած պարտեզներ ու միշտ կանաչ զբոսավայրեր:

Ֆուսթատում արաբներն ունեցել են ցեղային խմբավորումներ և ամեն մի թաղամաս կոչել նրանց անուններով՝ քուֆացիների, րաս-բացիների ([թաղեր], թեև նրանք մեր օրերում փոքրացել են: Մեծ մասն անհետացել է, բացի Եմենի Մաաֆի ցեղից: [Ֆուսթատի] վայրը աղային է ու հողը մաքուր չէ: Շենքերը լինում են յոթ, վեց, հինգ հարկանի և ամեն մի տան մեջ կարող է ապրել երկու հարյուր մարդ: Ֆուսթատում կա մի տուն, որը կոչվում է Աբդ ալ-Աղիլ իրն Մարուանի օթևանը, որն այնտեղ ապրել է և ամեն օր բերել է չորս հարյուր տիկ շուր՝ վարձակալների համար: Նրանում եղել է Հինգ մղկիթ, երկու բաղնիք և մի քանի փուռ՝ նրա բնակիչների հացը եփելու համար:

Նրանց (Ֆուսթատում) շենքերի մեծ մասը հում աղյուսով (թուր) է կառուցված և նկուղները չեն բնակեցված: Կան երկու ուրրաթ օրվա աղոթքի մզկիթներ: Մեկը կառուցել է Ամր իրն ալ-Ասը³⁵ շուկաների մեջտեղում, մյուսը Մաուկիֆի գազաթին կառուցել է Աբու-լ-Աբրաս Ահմադ իրն Թուլունը³⁶: Քաղաքից զուրս կային շենքեր, որոնք կառուցել էր Ահմադ իրն Թուլունը, մեկ մղոն քառակուսի տարածությամբ

վրա, ուր նրա դորքն էր ապրում և դա կոչվում էր Կաթալի: Այն կարելի է համեմատել Ռակկադայի հետ, որը Աղլարիները կառուցել էին Կայրուանից դուրս: Այս բոլորը հիմա ավերակ վիճակում են: Ռակկադան եղել է ավելի ուժեղ հենակետ և ավելի լավ կազմակերպված:

Մաղրիրցիները (Ֆաթիմյանները) Ֆուսթաթից դուրս կառուցեցին մի քաղաք, որը կոչեցին Կահիրե (ալ-Կահիրա): Այն հատակադժել է Ջաուհարը, մաղրիրցիների (Ֆաթիմյանների) դորավարը³⁷, երբ նվաճել է Եգիպտոսը՝ իր դորքի, պարենավորման ու չքախմբի համար: Սրա մեջ կան թագամասեր, շուկաներ և վայրեր անասունների խնամքի համար, հարմարանքներ, ինչպես բաղնիքներ, իջևանատներ (ֆանադիկ), նաև բաքեկաբդ ապարանքներ ու օգտակար հարմարություններ: [Ջաուհարը] նրա շուրջը կառուցեց մի անառիկ ու բարձր պարիսպ, երեք անգամ ավելի ընդարձակ, քան կառուցված տարածությունը: Դա դատարկություն է, որը հավանաբար թողնվել է, որպեսզի վտանգի ժամանակ անասուններն այնտեղ հավաքվեն:

Նրանում (Կահիրեում) են Եգիպտոսի վարչական դիվանները, գեղեցիկ մայր մզկիթը, բազմաթիվ սպասարկողներով ու մուսզզիններով (հավատադիր): Մաղրիբի իշխանուհիներից մեկը մի ուրիշ մզկիթ է կառուցել Կահիրեից դուրս՝ Կարաֆայում, ուր ապրում են Եմենից ցեղեր և նրանք, ովքեր նվաճման ժամանակ հաստատվել էին: Սա այն մզկիթներից է, որոնք աչքի են ընկնում ընդարձակ բակով, գեղեցիկ ճարտարապետությամբ, զարդարված առաստաղներով և հաճելի արտաքինով: Գաղիբայում ու Գիզայում ևս կան երկու այլ մայր մզկիթներ, որոնք սակայն դիջում են Կարաֆայի մզկիթին չքեղության ու գեղեցկության հարցում:

ԼՁ 150-152

Եգիպտոսի Հռչակավոր քաղաքներից ու զարմանալի հնություններից է Ալեքսանդրիան, որը մի քաղաք է Ռումի (Միջերկրական) ծովի պարանոցի վրա: Նրա ավերակները և նրա ժողովրդի թողած հուշարձանները պարզ երևում են և վկայում թագավորական իշխանության ու հզորության մասին, ցույց են տալիս նրանց տիրապետությունը և գերազանցությունը, ունեն վեհ խորհուրդ և մեծ իմաստ: Կառուցված են հսկայական քարերով, փառավոր շինությամբ, մեծ սյուներով, որոնք մարմարի տարբեր տեսակներից են և դրանցից ամեն մեկը հազար մարդու կողմից հազիվ կարելի է տանել: Կախված են երկնքի ու երկրի միջև, հարյուր կանգուն բարձրությամբ, այնպես որ քարը նստում է ամեն մի սյունի խոյակի վրա: Այս սյուները տասնհինգից քսան կանգուն են, իսկ նրանց վրա նստած քարերը տասը կանգուն խորանարդ են: Այս ամբողջը զարդարված է զար-

մանալի գույներով ու երանգներով.

**Եթե հարցնես նրանց ժողովրդին, ապա կտեսնես, որ նրանք
Տպավորիչ պատմություններ կպատմեն այդ մասին:**

Քաղաքի ճանապարհները տեսակ-տեսակ մարմարներով են պատած և գունավոր քարերով: Նրանց եկեղեցիներում գտնում ենք սյուներ, որոնք թվում է, թե պատրաստված են կանաչ զմրուխտից և դեղին ու կարմիր եղնաքարից: Նրանց ամենակարևոր շենքերը կառուցված են սյուների վրա, որոնք ամրացված են պղնձե ձողերով ու քիմիական նյութերով, որպեսզի ժամանակը չփչացնի: Ամեն մի սյունի ստորոտում կան երեք կամ չորս պղնձե խնչափառներ: Սյունի վերին մասը ծածկված է տարբեր պատկերներով, հայտնի և անհայտ:

Նրանում կա նշանավոր փարոսը, քարով կառուցված և կապարով ամրացված: Ամբողջ աշխարհում չկա այսպիսի փարոս, որի նմանը լինի, կամ մոտիկ նմանություն, ձևերով, կառուցվածքով ու հրաշալիքներով: Նրանում կա մի խորհուրդ, որը մեզ մտածել է տալիս թե գոյություն է ունեցել մի հզոր թագավորություն, ղեկավարված մեծ հեղինակություն ունեցող թագավորի կողմից: Դա այն նշանավոր փարոսն է, որը հայտնի է ամբողջ աշխարհում և բոլոր հասարակ մարդիկ ու մասնագետ գիտնականներ համաձայն են, որ դրա ստեղծողը այն հնարել է աստղաբաշխական դիտարկումներ կատարելու համար:

Նրա բարձրությունը եղել է երեք հարյուր կանգունից ավելի և նրա մեծ գմբեթն ընկել է, որը փարոսի գլուխն է եղել երկար ժամանակ: Հակառակ պոռոտախոսների հիմար ենթադրությունների և անհիմն եզրակացությունների, [ևս գտնում եմ], որ այս գմբեթը չի կառուցվել այն բանի համար, որ այնտեղ լինի մի հայելի, որի մեջ երևա ամեն ինչ, որ կմտնի Ռումի (Միջերկրական) ծովը, լինի գործեր փոխադրող նավ, կամ ռազմանավ:

Կան մարդիկ, որ կարծում են, թե նրա կառուցողը եղել է նույն բուրգերը կառուցող թագավորը, իսկ ուրիշներ այլ բան են պատմում:

Ֆուսթաթից այն կողմ, Նեղոսի արևմտյան ափին կան հսկայական կառույցներ, որոնք մեծ թվով տարածված են ամբողջ հարավային Եգիպտոսում (Սաիդ) և կոչվում են բուրգեր (ահրամ): Սակայն ոչ մեկը նման չէ այն երկու բուրգերին, որոնք Ֆուսթաթի դիմաց են, երկու փարոսախ հեռավորության վրա: Ամեն մեկի բարձրությունը չորս հարյուր կանգուն է և լայնությունը նույնքան է: Կառուցված է կրաքարով (քազղան), որի հաստությունը, երկարությունն ու լայնությունը տասից ութ կանգուն է:

Նրանց պատերը հունարեն արձանագրություններով են ծածկված: Նրանցից ամեն մեկի մեջ կա ճանապարհ, որով մարդիկ վերև էին բարձրանում: Այս երկու բուրգերի միջև կա ստորերկրյա ճանա-

պարհ՝ մեկից մյուսին անցնելու: Ոմանք ասում են, թե սրանք գերեզմաններ են, սակայն այգակես չէ, այլ կառուցողը նախատեսել է, որ կլինի ջրհեղեղ, որն ամեն ինչ կտանի երկրի վրա, բացի այն կառույցներից, որոնք բուրգերի նման են կառուցված: Նա իր դանձերը և ունեցվածքը այնտեղ էր թաքցրել: Իրոք եղև է ջրհեղեղ և չորանալուց հետո, նրանում եղածը անցել է Բայսար իրն Նուհին: Մի թագավոր այստեղ երկու բուրգերում ցորեն է ամբարել:

Նրա (եգիպտոսի) կարևոր քաղաքներից են Տիննիսն³⁸ ու Դիմիաթը, որոնք հայտնի են իրենց մասնագիտացմամբ: Դրանք գտնվում են երկու կղզիների վրա, աղի և քաղցր ջրի մեջ, սակայն տարվա մեծագույն մասում Նեղոսի հոսանքի մեջ են: Նրանց վրա չկա ոչ հողամշակութուն, ոչ անասնապահություն:

Նրանցում պատրաստում են նուրբ քթանն գործվածքեղեն և ոսկով հյուսված զգեստներ և Դարիկի կոչված տեսակներ և ներկված տիննիսյան կոչված պատմունճաններ (հուլյա), որոնց նման չկա ամբողջ երկրագնդի վրա, իրենց թանկ գնով, գեղեցկությամբ, փարթամությամբ, փափկությամբ, նրբությամբ: Երբեմն մեկ պատմունճանը երկու հարյուր դինար արժի, եթե նրա մեջ ոսկեթել հյուսվածք լինի, իսկ եթե ոսկով հյուսված չէ, կարժի հարյուր դինար, ավելի կամ պակաս:

Ընդհանրապես, նրանցում պատրաստված քթանն գործվածքեղենի մեկ միսկալ մանած թելը մի քանի դինար արժի: Թեև Շաթա, Դարիկ (Դաբկու), Դամիրա, Տունա վայրերում և մերձավոր կղզիներում այս տեսակների (աջնաս) նուրբ [գործվածքեղեն] են պարտաստում, այնուամենայնիվ դա նման չէ Տիննիսի (տիննիսական), Դիմիաթի (դիմիաթական) և Շաթավի (շաթայական) արտադրանքին, որի մեկ հակը (համլ) արժի քսան հազար դինարից երեսուն հազար դինար, նկատի ունենալով, որ դա արտահանվում է Իրաք:

Սակայն այս արտադրությունը ընդհատվեց մադրիբցիների (Ֆաթիմյանների) գալով [եգիպտոս] և հատկապես Ազիզ [խալիֆայի]³⁹ վեղիր անիծյալ Աբուլ-լ-Ֆարաջ իրն Քիլիսի պատճառով, որը կործանեց այս արտադրությունը իր չարաղետ միջոցառումներով, հարկեր դնելով, պարտադիր աշխատանք նշանակելով և կոռ նշանակելով արհեստավորների վրա: Նա նույնիսկ գլխահարկ (ջիզիա) էր պահանջում Տիննիս մտնողներից ու դուրս եկողներից:

Եգիպտոսում կան բազմաթիվ ընտիր գործվածքեղենի արհեստանոցներ (թիրագ), որոնց մասին կխոսեն:

քեղեկների արհեստանոցներ (թիրագ) և գավառներ, որոնք պետություն
[տիրակալին] և անհատներին են պատկանում:

Նրանում պատրաստում են արտահանման համար ապրանքներ, որոնց հռչակն այնպիսին է, որ կարիք չկա նշելու: Բիհնասայում պատրաստում են վարագույրներ, հատակի գորգեր (սրահակներ), ոսկեհյուս մետաքսեղեն, նավերի առագաստներ, վրաններ, պատմուճաններ, ծածկոցներ, գորգեր, տաղավարներ և ընդարձակ վրաններ, բրդից ու քթանից, անայլայլ գույներով (ներկով) և այնպիսի նրբերանգներով, որոնք ամեն տեսակ պատկերներ են ներկայացնում՝ միջատից մինչև փիղը: Այս գործվածքեղենի արհեստանոցների վերակացուները պետության ծառայության մեջ են և պատվերներ են ստանում խալիֆաներից, մեծամեծ պաշտոնյաներից, ինչպես նաև աշխարհի ամեն կողմից եկած վաճառականներից, որոնք այստեղ պատրաստել են տալիս երկար հատակի գորգեր, որոնց համար թանկ են վճարում: Ամեն մի կտորը երեսուն կանգուն երկարություն ունի, առավել կամ պակաս, իսկ մեկ գույգի գինը երեք հարյուր դինար է, առավել կամ պակաս: Թահա քաղաքում ևս կան մեկից ավելի գործվածքեղենի արհեստանոցներ:

ԼՂ 161

Նրա (եգիպտոսի) ժողովուրդը ղպտի (կիթթ) քրիստոնյաներ են: Ունեն բազմաթիվ հարուստ, ընդարձակ եկեղեցիներ (քայաա), սակայն շատերն ավերված են: Նրանք հազվադեպ են շարանում, բայց միայն [զայրանում են] կառավարիչների ու հարկահանների դեմ: Նրանք ունեցել են հարուստ, գանձերի տեր, մեծ ունեցվածքի տեր մարդիկ, որոնք բարեգործություն ու ողորմություն են արել: Ես նկատել եմ, նրանց առատաձեռնությունը և լավ տրամադրությունը մահմեդականների նկատմամբ, որը կարիք չկա երկար բացատրելու:

ԱՍՈՐԻՔԸ (ՇԱՄ)

ԼՂ 165-170

Իսկ Ասորիքը իր արևմտյան կողմում ունի Ռումի ծովը, արևելքում՝ անապատը Այլաթից մինչև Եփրատ, ապա Եփրատից մինչև Ռումի սահմանը: Նրա հյուսիսում Ռումի երկիրն է, հարավում՝ Եգիպտոսը (Միսր) և Իսրայելի որդիների անապատը: Եգիպտոսի կողմից նրա սահմանն է Ռաֆհը, իսկ Ռումի կողմից՝ Ահամանային ամրությունների գոտին (Սուդուր): Հնում նրանում էին Ջադիրայի սահմանային ամ-

րությունները, որոնք են՝ Մալաթիան, Հաղասը, Մարաշը, Հարունի-
յան, Քանիսան, Անաղարրան (Այն Ջարբա), Մամեստիան (Մասսիսա),
Աղանան, Տարսոնը (Թարսուս): Սա Հին ժամանակներում է եղել, իսկ
մեր օրերում նրանից Հյուսիս գտնվող Տրապիզոնի կողմերը և խազա-
րաց երկիրը նվաճվել են մահմեդականների կողմից, Հինդ Հարյուր
ութսուն (1184-1185) թվականին: Ասորիքի արևելյան և արևմտյան
կողմերում գտնվող վայրերն արդեն Հիշել եմ և կարիք չկա կրկնե-
լու⁴⁰:

Այս էջի ներքևում գտնվում է Ասորիքի քարտեզը (սուրատ):

Ասորիքի քարտեզում եղած անունների ու նշանների բացատրու-
թյունը. Քարտեզի աջ կեսում, Ռումի ծովի ափերին նշված քաղաքնե-
րը վերևից ներքև՝ Պելուզիում (Ֆարամա), Միմաս, Տայդա, Ասկալոն
(Ասկալան), Մահուդ, Հորբե (Ցաֆա), Կեսարիա (Կայսարիյա), Ակրա
(Աքքա), Ալեքսանդրիա (Իսքանդարիյա), Տյուրոս (Սուր). Ադնուն,
Սարաֆանդա, Սիդոն (Սայդա), Ջիհբ, Նաիմա, Բկյրուլթ (Բայրուտ),
Ջունիա, Մահուդ, Բիբլոս (Ջուբայլ), Բատրուն, Անֆա, Կալամուն, Բա-
նիաս (Բալնիաս), Ջաբալա, Լաոդիկե, Ֆասիրա, Սվևաիա (Սուայ-
դիյա)⁴¹, Սախրա, Ալեքսանդրեկ (Իսքանդարունա), Բայաս: Քարտեզի
ներքևում ծով են թափվում երեք գետեր, որոնց վրա կան Հետևյալ
քաղաքները՝ Քաֆարրայա, Մամեստիա, Անաղարբա, Աղանա, Տար-
սոն: Ծովի ափին նշված են երեք քաղաքներ՝ Քանիսա⁴², Արսուֆ,
Նասդին: Ցամաքի վրա ձախից՝ Կեսարիա, Ակրա, «որոնց միջև կա
Հայֆան ու Հայֆային ենթակա բերդերը»: Ափին զուգահեռ կա լեռ-
նաշղթա և նրա ու ծովի միջև գրված է «Եգիպտոսի կողմերը», «Ասո-
րիքի արևմուտքը» և «Պաղեստին երկիրը»: Այս մասում կա երկու
քաղաք՝ Ռամլա և Քաֆր Սաբա: Ապա ընթանում է նրանցից դեպի
ցածր միանալով լեռներին՝ Բանիասը, Ակզարը, Արական, Հիսն Բար-
դավայհ, Բադրասը, Հարունիյան, Քանիսան: Հիսն Բարդավայհի և
Սախրայի միջև մի դետ կա: Այս մասի ներքևում գրված է՝ «Ասորիքի
կողմերը»:

Լեռնից ձախ կողմում, վերևում գրված է՝ «Սինայի լեռ (Թուր Սի-
նա)», իսկ նրանից ձախ՝ «Իսրայելի որդվոց անապատը»: Նրանից ևս
ձախ կա Կուլզում (Կլիզմա) քաղաքը և Կուլզում (Կարմիր) ծովը, իսկ
նրա տակը գրված է «Ասորիքի Հարավը»: Լեռան վերին մասի երկու
կողմերում գրված է «Պաղեստին»: Այնտեղ կան երկու քաղաքներ՝
Բայտ Իբրահիմ (Աբրահամի տուն) և Բայտ ալ-Մակդիս (Սուրբ քա-
ղաք, Երուսաղեմ), իսկ ներքևում՝ Նաբուլուս: Ապա գալիս է Տիբերի-
ական (Թաբարիյա) լիճը և Հորդանան գետը, որը հոսում է Զուղար լի-
ճը (Մեոյալ ծովը) և որի վրա կա Զուղար քաղաքը: Իսկ լեռան մոտ,
Բանիասին զուգահեռ գրված է «Լեռնային Լիբանան (Ջաբալ Լուբ-

նան)» և ցամաքում, նրա դիմաց կա Դամասկոս քաղաքը: Դամասկոսի ու Զուղարի միջև կան Բալկա, Ռակամ ու Ռուաս քաղաքները:

Լևոան միջին մասում գրված է Բահրա լեռը: Այստեղ է Եմեսս քաղաքը և Եմեսսայի ու Դամասկոսի միջև կա ճանապարհ, որի վրա են՝ Զուսիա ալ-Լարուա, Բաալբաթ⁴³, ալ-Ջարաղանի քաղաքները: Եմեսսայից ներքև կա Ապամեա (Ֆամիա) քաղաքը: Ապա լեռան երկրորդ մասի մոտ գրված է Սիմակ լեռ⁴⁴: Սրա մոտ է Անտիոք քաղաքը, որից մի ճանապարհ է ընթանում Հալեբ, ապա դեպի Բալիս, որը Եփրատ գետի վրա է: Հալեբից Եմեսս ճանապարհի վրա կան՝ Կիննասրին, Քաֆր Թաբ, Շայղար, Եպիփանիա (Համա) քաղաքները: Իսկ Շայղարի ու Անտիոքի միջև կան Մաառատ ալ-Նուման և Մաառատ Միսրայն քաղաքները: Բալիսից Կուլզում ձգվող երկար գծի վրա գրված է «Ասորիքի սահմանը» և այդ գծի վրա կան՝ Ռուսափ (Ռուսաֆա)⁴⁵, Ուանասիրա, Պալմիրա (Տադմոր), Սալամիա, Մաան քաղաքները: Գծի տակ գրված է. «Սա Ասորիքի պատկերն (քարտեզն) է», որը քարտեզի անվանումն է: Դրանից ձախ կա «Արաբաց երկրի չրջաններն են ու անապատը»:

Եփրատ գետի վրա, ձախ կողմում կան՝ Ռաֆիկա, Կալինիկում (Ռակկա)⁴⁶, Զիսր, Զարարուս: Դրա ետևում գրված է «Ասորիքի արևելքը»: Հալեբի ու Զարարուսի միջև կա Մարբոդ (Մանրիջ) քաղաքը և ապա Եփրատի ափին այս կողմում կան՝ Սամոսատր, Մալաթիան, որոնց աջից կա Շիմչաթը, որտեղից գուրս է գալիս ճանապարհը դեպի Զարալ և դրա վրա են Տլուքը (Դուլուք), Ռաարանը, Մարաշը, Բուկան և Բուկայից ցածր Հադասը: Այս մասում լեռան անունն է Ամանոս (Լուքբամ): Քարտեզի ներքևում գրված է «Ռումի երկրի կողմերը»:

Ես բոլոր Սահմանային ամրությունները միավորեցի Ասորիքի մեջ: Թեև դրանց մի մասը կոչվել է Ասորիքի Սահմանային ամրություններ (Սուղուր ալ-Շամ), իսկ մյուս մասը կոչվել է Զաղիրայի Սահմանային ամրություններ (Սուղուր ալ-Ջազիրա), սակայն բոլորն էլ Ասորիքի մեջ են: Բանն այն է, որ Եփրատից այն կողմ գտնվող բոլոր վայրերը թեև Ասորիքի մեջ էին, սակայն Մալաթիայից մինչև Մարաշ կոչվել են Զաղիրայի Սահմանային ամրություններ (Սուղուր ալ-Ջազիրա), քանզի Զաղիրայի ժողովուրդն էր, որ զորք էր տրամադրում և արշավանքներ կատարում: Ահա այս էր պատճառը Զաղիրային վերագրվելուն և ոչ թե այն, որ Զաղիրային մաս էին կազմում:

Ասորիքի գավառները դրանք Պաղեստինի, Հորդանանի, Դամասկոսի, Եմեսսայի (Հիմա), Կիննասրինի ջունգլերն (զինվորական գոտիներն) էին և Ավասիմն ու Սահմանային ամրությունների գոտին (Սուղուր): Ասորիքի ու Զաղիրայի Սահմանային ամրությունների գոտիների միջև կա Ամանոս (Լուքբամ) լեռը, որ նրանց բաժանում է:

Ամանոս լեռը մտնում էր Ռումի երկրի մեջ և կապված էր Ռումի երկրի բոլոր լեռների հետ: Ասվում է, որ երկու հարյուր փարսալս երկարությամբ ունի: Իսլամի երկրում նա երևում է Մարաշի և Հարունիյայի ու Անադարայի միջև: Սա Ամանոս է կոչվում մինչև Լաոդիկեն անցնելը, ապա կոչվում է Բահրա լեռ և Տաննուս, մինչև Եմեսս հասնելը, ապա կոչվում է Լիբանանի լեռ և ձգվում է Ասորիքով, մինչև հասնում է Կարմիր (Կուլգում) ծովը մի կողմից և մյուս կողմից [Եգիպտոսի] Մուկաթթամին է կաշում:

Սա մի լեռ (լեռնաշղթա) է երկրագնդի վրա, որն սկիզբ է առնում Զինաստանից [...]: [Ռեյ հասնելուց հետո] միանում է Զիլի (Գեղան) ղելմիկների (Դայլամ) և Ատրպատականի լեռներին, ապա Կովկասին (Կարկ), Ալանաց (ալ-Լան) ու Ռումի լեռներին: Հարավում նա միանում է Սպահանի (Իսֆահան) և Շիրազի լեռներին, մինչև որ հասնում է Պարսից (Ֆարս) ծովը: Ռեյից շարունակվում է [նաև] դեպի Իրաք և աջ կողմում դեպի Հուլուան, Եկրատանի (Համադան), Կարմիսինի և Հուլուանի վրայով Իրաքի առաջին սահմանը: Այս լեռը (լեռնաշղթան) թեքվում է մի փարսալսի վրա Հուլուանից Իրաքի ճանապարհով դեպի արևմուտքից Հյուսիս, ուղղվում է Սահրավարդ և Շահրազուր, մինչև որ հասնում է Տիգրիս, Տիգրիսի կողմերում: Այստեղ կա Բարամա լեռը, Տիգրիսի արևելյան կողմում և Շուկուկ լեռը՝ Տիգրիսի արևմտյան կողմում: Բարամայի կողմերից (լեռնաշղթան) բարձրանում է և գոյանում են Զինա և Զամիր լեռները, որոնք Նոր (Հադիսատ) Մոսուլից արևելք են: Տիգրիսի երկայնքով բարձրանում է՝ մոտենալով ու հեռանալով և հասնում Ֆիշաբուր, Սամանին (Թմանին) լեռներով դեպի Արարադ (Ջուղի), անցնելով Ամիդի կողմերը: Այստեղ բաժանվում են Դասին լեռները և Արտաքին Հայաստանի լեռները (Արմինիա ալ-խարիջա), որոնք կապված են Ներքին Հայաստանի⁴⁷ (Արմինիա ալ-գալսիյա) լեռներին և սրանք ևս միացած են Ատրպատականի ու Թարարիստանի լեռներին: Այս լեռները կապված են Կովկաս (Կարկ) լեռներին, որոնք սկսում են Ուզարաց ծովի Հյուսիսում գտնվող Դարբանդից (Բաբ ալ-Աբուլար) ու հասնում Դոգն ու Մագոզը (Յաջուջ ու Մաջուջ):

Այս լեռնաշղթան Ամիդի (Նիփրկերտի) կողմերում շարունակում է ձգվել Տիգրիսի ու Եփրատի կողմերով և հասնում Աամոսատ (Սումայսաթ), առնչվում Մարաշի սահմաններին, որի մասին հիշել ենք և ապա անցնում Լիբանանի լեռների վրայով, հասնում է Սուրբ քաղաքը (Երուսաղեմ): Ապա Ռամլայից Ֆուսթաթ ընթացող ճանապարհի ձախ կողմով հասնում է [Եգիպտոսի] Մուկաթթամ լեռը և շարունակելով մինչև Հարավային Եգիպտոս (Սաիդ), միանում է Նուբիայի լեռներին, Նեղոսի երկու կողմերով[...]:

Ապա այս լեռները որոշ տեղերում երևում են քարացած ձևով, իսկ

այլ վայրերում փշրված ավաղի լեռների կերպարանքով. մինչև Սիջիլ-մասա և մխրճվում անապատների մեջ, ինչպես վկայում են անցորդները, մինչև Աուդադաստ և Օվկիանոս ծովը (Ատլանտյան):

ԼՋ 170-171

Ինչ վերաբերում է Պաղեստին ջունդին (ռազմական գոտի). ապա Ասորիքի ջունդերից առաջինն է արևմուտքից մոտենալու դեպքում: [Սահմանային] ՌաֆՀից մինչև Հաղղ ալ-Լուջուն երկու օրվա ճանապարհ է հեծյալի համար: Իսկ լայնությունը Հորբեից (Յաֆա) մինչև Ռիհա, երկու օրվա ճանապարհ է ուղքով [...]:

Պաղեստինը Ասորիքի ամենահրաշալի մասն է և նրա (Պաղեստինի) մեծագույն քաղաքը Ռամլան է, իսկ Սուրբ քաղաքը (Երուսաղեմ) նրանից հետո երկրորդն է մեծությամբ: Սա գտնվում է լեռների վրա, ուր բարձրանում են Պաղեստինի ամեն կողմերից եկած մարդիկ: Սուրբ քաղաքում կա մի մզկիթ, որից ավելի մեծը չկա Իսլամի աշխարհում:

Իսկ Հորդանանի մեծագույն քաղաքը Տիբերիան է, որը քաղցրահամ ջուր ունեցող լճի վրա է, որի երկարությունը տասներկու փարսալս է, լայնությունը երկու, կամ երեք փարսալս: Ունի տաք հոսող ջրերի ակեր, որոնց աղբյուրը քաղաքից երկու փարսալս հեռավորության վրա է [...]:

ԼՋ 174-175

Դամասկոսի ջունդի (ռազմական գոտու) մայրաքաղաքը (կասաբա) Դամասկոսն է, հարթ տարածության վրա կառուցված. ընկած է լեռների մեջ և առատ ջրեր ունի, ծառեր, ցանքսեր, որոնք նրան չրջապատում են: Այդ վայրը կոչվում է Ղութա⁴⁸: Նրա լայնությունը մեկ օթևան (մարհալա) է երկու օթևան [երկարությունը]:

Նա ունի մի մզկիթ, որից գեղեցիկը և չքեղը չկա Իսլամի երկրում: Նրա պատերը և գմբեթը, որը միհրաբի վրա է բարձրանում, մակսուբայի մոտ կառուցել են սարիները⁴⁹ և դա նրանց աղոթավայրն է եղել: Ապա անցել է [հեթանոս] հույների (յունան) ձևեր ու նրանք իրենց կրոնական պաշտամունքն էին կատարում: Հետո անցավ հրեաների և կռապաշտ ու հեթանոս թագավորների ձևեր: Այդ ժամանակ սպանվեց Հովհաննեսը (Մկրտիչ) Զաքարիայի որդին և նրա գլուխը դրվեց այս մզկիթի դռան վերևում, որը կոչվում է Բաբ Զայրուն: Ապա քրիստոնյաները տեղ դարձան շենքին ու նրանց եկեղեցին դարձավ և այստեղ իրենց կրոնական պաշտամունքն էին կատարում:

Վերջապես եկավ իսլամը և այն անցավ մահմեդականներին, որոնք այն մզկիթի վերածեցին: Բար Ջալրանի վրա դրվեց նաև Հուսայն իրն Ալիի⁵⁰ գլուխը, այն տեղում, ուր Հովհաննեսի Ջաքարիայի որդու գլուխը կար:

Վալիդ իրն Աբդ ալ-Մալիք ([սալիֆան] շենացրեց և հատակը մարմար փոխեց: Նրա ներքին պատերը երփներանգ մարմարով պատեց և նրա սյուները բծավոր մարմարով ծածկեց, իսկ սյուների խոյակները ոսկով պատեց: Միհրարը ոսկեզօծեց ու դահարներով զարդարեց, իսկ առաստաղը ոսկով պատեց և արձանադրություններ դրոշմեց, ինչպես նաև պատերի վրա: Ասվում է, որ միայն այս շենքի վրա ամբողջ Ասորիքի մի քանի տարվա հարկերը ծախսեց: Նրա կտուրը կապարով ծածկեց և, երբ կամենում էին լվանալ, ջուր էին թափում և ջուրը մզկիթի ամեն կողմերից կանոնավորապես ծորում էր:

Ասորիքի հարկաքանակը Մրվանյանների (Օմայանների) օրոք մեկ միլիոն ութ հարյուր հազարից ավելի էր:

Դամասկոսի սահմանների մեջ է Բաալբեկը, որը լեռան վրա կառուցված քաղաք է: Նրա ընդերքը կառուցվածքները քարից են, նրանում կան պալատներ՝ հսկայական սյուների վրա կառուցված⁵¹: Ասորիքի հողում չկան սրանից ավելի հրաշալի կամ մեծ քարե կառույցներ:

Սա մի հարուստ քաղաք է, առատ ընտիր բերքով ու մրգով, առատ ու էփան: Նա մոտ է Բելրուսթ քաղաքին, որը Ռումի (Միջերկրական) ծովի ափին է և նրա նավահանգիստն է: Այստեղ է Ասորիքի ու նրա բոլոր ջուղների գորակայանը և այստեղ են հավաքվում գորակոչի ժամանակ:

Բելրուսթը Աուզաիի (իրավագետ) նստավայրն է եղել: Նրանում կան արմավենիներ, չաքարեղեգ և առատ բերքեր: Նա ծովային առևտրի կենտրոն է ներմուծման և արտահանման համար: Լավ ամրացված քաղաք է, ամուր պարսպով, բնակչությունը ունի լավ հատկանիշներ, պաշտպանվում է թշնամիներից ու նրա վարքը գովելի է ամեն տեսակետից:

Էջ 176

10. Եմեսսայի ջուղի (ռազմական գոտի) գլխավոր քաղաքը Եմեսսան է, որը նույնպես հարթ և բարեբեր դաշտում է: Նրա շեն վիճակում գտնվելու ժամանակ առողջարար օդ ունեն և իսլամի ամենալավ հողերից էր: Նրա ժողովուրդը ուներ թերություններ ու հաջողակություն և ահա հոռոմները մի քանի անգամ ներխուժեցին ու տակնուվերա արեցին: Նրանում չկան կարիճներ և օձեր ու եթե բերվեն, կսատկեն: Ունի ջրեր, ծառաստաններ, առատ ցանքսեր և անասուններ և նրա չրջակա գավառները (ռասատիկ) առանց ոռոգման (անձրևով)

էին ջրվում: Այստեղ կա մի եկեղեցի, որի մի մասը մայր մզկիթ է. իսկ մյուս մասը քրիստոնյաներին է պատկանում և նրանք ունեն իրենց «զոհասեղանը» (հայքայ) և խորանը ու նրանց եկեղեցին Ասորիքի ամենամեծ եկեղեցիներից մեկն է:

Մեր օրերում հոռոմները ներխուժեցին ու նրա դաշտերը ապականեցին ու ավերեցին [ամեն ինչ]: Եմեսայի բոլոր ճանապարհները թե՛ շուկաներում, թե՛ փողոցներում քարով սալահատակված են: Սակայն նրանում անիշխանությունն ուժեղացավ, երբ հոռոմները ներխուժեցին և նրա տիրակալը հեռացավ, ապա որոշ մարդիկ, որոնք հոռոմների ձեռքից ազատվել էին, նորից հաստատվեցին: Անապատի [բեդևները] ասպատակեցին թե՛ արվարձանները, թե՛ շրջակա գավառները: Կարծում եմ, որ հոռոմները կենդանի շունչ չեն թողել:

Տորտոսը (Տարտուս, Անթարթուս) բերդ է ծովի ափին և Ասորիքի բնակչության համար սահմանային ամրություն է: Նրանում կա Օսման իբն Աֆֆան [սալիֆայի] Ղուրանը (մուսհաֆ): Նրա շուրջը կա պարիսպ, որը նրան պաշտպանում է անապատի [բեդևներից]: Նրանք մի քանի անգամ համառ դիմադրեցին հոռոմներին հուսահատական վիճակում գտնվելու պատճառով: Այս է պատճառը, որ Նիկեփոր [կայսրը] շատ չհամառեց [գրավելու]:

Շայղարը և Եպիփանիան (Համա) երկու փոքրիկ քաղաքներ են բարեկարգ, առատ ջրերով, ծառաստաններով, ցանքսերով, պտուղներով, բանջարեղենով և բավարար չափով ամրակուռ են պաշտպանվելու համար:

Էջ 177

11. Կիննասրին ջունդի (ռազմական դոտու) գլխավոր քաղաքը Հալերն է, որը չեն էր, խիտ բնակչությամբ, լի հարստությամբ, ընկած էր Խրաքից եկող ճանապարհի վրա, որն ընթանում է դեպի Սահմանային ամրությունների գոտին և Ասորիքի մյուս ջունդերը: Հոռոմները գրավեցին այն (հոռոմները գրավեցին երեք հարյուր յոթանասունից (980-981) հետո): Նա ունի քարաշեն ամուր պարիսպ, որը սակայն չպաշտպանեց նրանց թշնամուց, Սայֆ ալ-Դաուլայի⁵² վատ կառավարման և նրա [որոշ մասերում] քայքայված լինելու պատճառով: [Հոռոմները] մայր մզկիթը կործանեցին, ժողովրդին գերեզմաններ և վանքեր և այն (քաղաքը): Ունի փոքր միջնաբերդ, որը մեր օրերում է վերականգնվել, ուր որոշ մարդիկ ապաստանեցին Հալերի գրավման ժամանակ և փրկվեցին: Սակայն Հալերի գրավման ժամանակ թե՛ օտարների, թե՛ քաղաքի ժողովրդի ապրանքները և պիտույքները փչացան, չատերը կոտորվեցին ու հասարակ ժողովրդից մեծ չափով կոտորվեցին և այդ մասին ստույգ տեղեկությունները կարող են

մարդկանց տառապանք պատճառել և վհատեցնել իսլամը և մահմեդականներին:

Նա (Հալեբը) ունեցել է գեղեցիկ շուկաներ, բաղնիքներ և մեծ իջևանատներ (ֆանադիկ), բացաստաններ, տնային լայն բակեր, շելյսեր և ընտիր բնակչություն: [Մեր ժամանակներում, այսինքն Հիջրայի Հինդ հարյուր յոթանասուն (1174-1175) թվականից հետո, ավելի լավ վիճակում է քան եղել է և առավել չեն է, լի բնակչությամբ, կան բազմաթիվ շելյսեր, բարձր խավի մարդիկ, իսկ նրա բերդը անառիկ է, չատ ամուր և անհնար է գրավել]:

Այժմ նրա (քաղաքի) ամիրի ստորություն և ազահություն հետևանքով երկու կողմից ճնշված է. մի կողմից նա հոռոմների ձեռքում է և ամեն մի մարդ իր տան ու խանութի համար զլխահարկ է վճարում, իսկ մյուս կողմից ամիրը որևէ էժան կամ թանկ ապրանք, որ բերվում է, գնում ու չնչին գնով վաճառում է բնակիչներին, ամենաալլանդակ ու անարգ ձևով:

Էջ 178

Կիննասրինը մի քաղաք է, որի անվամբ կոչվել է այս գավառը (քուրա): Այս կողմերի ամենաքիչ շինություններ ունեցող (քաղաքներից է), թեև հաճելի արտաքին է ունեցել և մատակարարություն կենտրոն է եղել իր մթերքների էժանությամբ, առատությամբ և առատ ջրերով: Հոռոմները կործանեցին և կարծես երբեք գոյություն չի ունեցել, բացի որոշ ավերակներից և ինչպիսի՜ ավերակներից):

Էջ 179

12. Ավասիմը (ապաստան)⁵³ գավառի անունն է և ոչ թե քաղաքի: Նրա մայրաքաղաքն (կասաբա) է Անտիոքը, որը Դամասկոսից հետո Ասորիքի ամենաբարեկարգ քաղաքն է: Մինչև օրս նրա շուրջը կա ժայռ քարե պարիսպ, իսկ նրա վրա իշխում է մի լեռ: Ունի դաշտեր, արոտավայրեր, ծառաստաններ, ջրաղացներ և այլ միջոցներ, որոնք բավարարում են բնակչությանը: Ասվում է, որ ձիավորը նրա պարսպի շուրջը մեկ օրում կարող է պտտվել: Ունեն առուներ, որոնք հոսում են նրանց շուկաների, տների, փողոցների ու մայր մզկիթի միջով: Նա (Անտիոքը) ունեցել է կալվածքներ, գյուղեր ու բարերեր հողեր: Սակայն թշնամին գրավեց ու տիրեց նրան: Թեև նախօրեին, երբ դեռ մահմեդականների ձեռքում էր, արդեն վիճակը վատացել էր, ապա այժմ էլ ավելի խանգարվեց: Հոռոմներն այն նվաճեցին [երեք հարյուր] Հիսունինը (969-970) թվականի սկզբին: Ոչ ոք ներկայումս չքաջեց հոռոմների մի մազին դիպչել, ոչ մի փորձ չկատարվեց քաղաքը փրկելու:

13. Բալիսը փոքրիկ քաղաք է Եփրատի արևմտյան ափին: Իրաքի կողմից Ասորիքի առաջին քաղաքն է: Այնտեղ գնացող ճանապարհը բանուկ էր. նրանից մինչև Եգիպտոս և այլ վայրեր գնացող հարթ ճանապարհ կա: Սա Ասորիքի ժողովրդի նավահանգիստն էր Եփրատի ափին, սակայն Սայֆ ալ-Դաուլայից հետո նրա շենքերը անշքացան, կարավաններն ու վաճառականներն անհետացան: Քաղաքն ունի շատ հին պարիսպ: Նրա և Եփրատի միջև պարտեզներ կան: Ամենակարևոր բերքերը ցորենն ու գարին են: Այնտեղ պատրաստում են շատ առատ օճառ:

Բալիսի (Բարբալիսոս) մոտ կա Մամբուկ (Մանբիջ) քաղաքը, որը բերքառատ և ամրացված քաղաք է, բաղում հին շուկաներով, ունի բազմաթիվ բյուզանդական (ռումիյա) հնություններ: Այնտեղ պատրաստում են չամչից ծամկու քաղցրեղեն (դաբիբ նաթիֆ), որը պատրաստում են ընկույզով, պիստակով, քնջութով, որի նմանը տեսել եմ միայն Բուխարայում, որը նրանից քաղցր էր: Բուխարացիները նրան բուրումնավետ նյութեր են ավելացնում: Ունի որթատունկ, որը չոռոզված հողի վրա է աճում. շատ առատ է և նրա չամիչը տարվում է Հալեբ և այլ վայրեր: Այս քաղաքը գտնվում է անապատային դաշտում, բայց ունի խոնավ հող, որը կարմիր է կամ դեղին քրքմագույն. նրա հողերի մեծ մասը արհեստական ոռոգում չունի: Շատ հին պարիսպ ունի:

Նրան մոտ է Աանջա քաղաքը, որը փոքրիկ է և կողքին ունի քարե կամուրջ, որը կոչվում է Սանջայի կամուրջ: Իսլամի երկրում չկա ավելի հրաշալի կամ ավելի մեծ կամուրջ և այն օրինակ են բերում, ասելով աշխարհի հրաշալիքներն են Եղեսիայի (Ռուհա) եկեղեցին ու Սանջայի կամուրջը:

Սամոսատ քաղաքը նույն Եփրատի ափին է և մոտիկ է Զիսր Մանբիջ կոչված քաղաքին: Սրանք երկու փոքր ամրացված քաղաքներ են և նրանց դաշտերը լավ ջրված են իրենց ջրերով, սակայն մշակելի դաշտերը չեն ոռոգվում և նրանց ջուրը գալիս է Եփրատից:

14. Մալաթիան մի մեծ քաղաք էր և Սահմանային ամրությունների գոտում (Սուդուր) ամենափառավորն էր, ամենալավ զինվածը և քաջարի զորք ուներ: Այս շրջանը (Միջագետքի սահմանային ամրությունների գոտին) տարածվում է Ամանոսի (Լուքքամ) լեռներից մինչև Զազիրայից այն կողմ (Հյուսիս) ընկած մասերը: Նրանում կան բազմաթիվ լեռներ, որոնց վրա առկա են բոլորին մատչելի ընկուղե-

նիններ, նշենիններ, որթատունկեր, նռնենիններ և այլ ձմեռային և ամառային մրգերի ծառեր, որոնք ոչ մի տիրոջ չեն պատկանում: Այժմ նա Հոռոմների երկրում (Ռում) ամենաՀզոր քաղաքներից է: Այնտեղ ապրում են Հայեր: Նա [Հոռոմների կողմից] նվաճվել է երեք Հարյուր տասնինը (931) թվականին և դա իսլամի երկրների Համար առաջին մեծ աղետն էր Սահմանային սամրությունների գոտում: Դրանից Հետո Սահմանային սամրությունների գոտու բնակիչների վրա աղետները չատացան, նրանց անձերի, ունեցվածքի, կալվածների ու նրանց տիրակալների նկատմամբ, սակայն այս բոլորը մոռացվել է:

Հիսն Մանսուր կոչված քաղաքը մի փոքրիկ ամրացված վայր էր, որն ուներ մղկիթ, չրջակա գավառներ, գյուղեր, որոնք ոռոգում չունեին, սակայն ճակատագիրը որոշել էր նրանց կորստյան մատենել Համդանիների ու Հոռոմների ձեռքով:

Հաղասն ու Մարաշը երկու փոքր քաղաքներ էին, որ նվաճեցին Հոռոմները դրանից առաջ, սակայն Սայֆ ալ-Դաուլա Ալի իրեն Արդալ-լահը վերանվաճեց, իսկ Հոռոմները նորից եկան ու գրավեցին մահմեդականների ձեռքից: Սակայն մահմեդականները նվաճեցին այն Ռումի տեր Մասուդ իրեն Կիլիճ Արսլան ալ-Սալուկիի⁵⁴ ձեռքով Հինգ Հարյուր քառասունհինգ (1150-1151) թվականին և այժմ մնում են մահմեդականների ձեռքում: Նրանք ունեին ցանքսեր, ծառաստաններ, մրգատու ծառեր և երկուսն էլ սահմանային սամրություններ էին, որտեղ մահմեդականները կայազորներ էին պահում, սրբազան պաշար մղում և ավար վերցնում: Սակայն այս մարտունակութունը թուլացավ, գավառներն անտեր մնացին, բարիքները վերացան, տիրակալները (իշխողները) դարձան չահամուլ, իսկ ժողովուրդը՝ խռովարար, և այսպիսով բարեպաշտ մարդիկ մեռան, երկիրը ավերվեց, սրբազան պաշարը (Ջիհադ) վերացավ և իրականացավ Բարձրյալի Հայտնությունը. «Եթե կամենաք մի քաղաք կործանել, մեր պատվերներն առաքենք մեծահարուստներին»:

Հարունիյան Ամանոս (Լուքքամ) լեռներից արևմուտք գտնվող կիրճերից մեկում կառուցված մի փոքրիկ բերդ էր, որը չինել էր Հարուն ալ-Ռաշիդը: Ես այն տեսել եմ, երբ բարեկարգ վիճակում էր. նրա բնակչությունը մեծ համառություն էր քաջությամբ սրբազան պատերազմ (Ջիհադ) էր մղում, արչավում էր Ռումի երկիրը, Հանկարծակի ներխուժում և ավար էր բերում: Սակայն Հոռոմները նվաճեցին այն:

Ալեքսանդրեկը (Իսքանդարուն) նույնպես մի բերդ էր Ռումի (Միջերկրական) ծովի ափին: Այստեղ կային արմավենիներ, մշակված դաշտեր, բերք ու առատություն: Սակայն մտավ թշնամին, նվաճեց ու ապականեց:

Նույնպես և Տինատը մի բերդ էր ծովի ափին, ուր սոճիներից փայտ

էին կտրում և ապա անսահման քանակութեամբ տանում Ասորիք, Եգիպտոս ու Սահմանային ամրութիւններէի գոտին: Այստեղ կային ուժեղ ռազմիկներ, որոնք լավ գիտեին Հռոմէաների երկրի թույլ կողմերը և նրանց ծանծաղուտներն ու վտանգավոր տեղերը:

Քանիսան ևս մի բերդ էր, ուր կար մզկիթ և սահմանային ամրութիւն, որը մեկուսացած էր ծովի ափից և մոտ էր Մուսակկար բերդին, որը Հիմնել էր Օմար իբն Արդ ալ-Աղիզը ու շինացրել: Այստեղ նա ուներ մզկիթ, ուր կար իր ձեռքով դրված Ղուրան (մուսհաֆ): Նրա բնակիչները ազնիւ ցեղի մարդիկ էին, Արդ Շամսի տոհմից, աշխարհից հրաժարված ու շահ չփնտրող և ապրում էին բարեգործական նպաստ ստանալով: Նրանք ամենքը ոչնչացան:

Անազարբան մի քաղաք էր Ղաուրի քաղաքների նման: Այնտեղ աճում էր արմավենի, հողը բարեբեր էր, հարուստ մրգերով ու ցանքսերով: Սա այն քաղաքն է, որտեղ Վասիֆ ներքինին (խադիմ) կամենում էր մտնել Ռումի երկիրը և Մուտադիդ (խալիֆան) Հասավ նրան: Նա ներսից ու դրսից բարեկարգ էր: Պարսպից ներս լավ վիճակում էր և ամեն ինչում հաճելի:

էջ 183-184

15. Մամեստիան բաղկացած է երկու քաղաքներից, որոնցից մեկը կոչվում է Մամեստիա, իսկ մյուսը՝ Քաֆարբայա, որոնք Պիրամոս (Ջայհան) գետի երկու ափերին էին: Նրանց միացնում էր մի քարե կամուրջ և երկուսն էլ ամրակուռ են, բարձունքի վրա տեղավորված: Նրա մայր մզկիթում նստած մարդը կարող էր հայացքով ընդգրկել ծովի կողմից չորս փարսախ հեռավորութեամբ մի դաշտ, որը իր առջև սփռված կլինի մի կանաչ ու ծաղկուն ծածկոցի նման: Նա (Մամեստիան) ունի հոծ բնակչութիւն, մեծ կարողութիւն, բազում շուկաներ և բարեկարգ վիճակ: Պիրամոսը մի գետ է, որ բխում է Ռումի երկրից ու հասնում մինչև Մամեստիա և նրա շրջակա գավառը, որը կոչվում է Մալուան, ապա թափվում է Ռումի (Միջերկրական) ծովը: Նրա վրա եղել են բազում գյուղեր ու կալվածներ, հոտեր, անասուններ: Այժմ նրա բնակիչներից մի կենդանի չունչ չի մնացել:

Աղանան նույնպես մի քաղաք էր Մամեստիայի երկու կողմերից մեկի նման, Սարոս (Սայհան) գետի վրա, նրա արևմտյան ափին: Սարոսը Պիրամոսից փոքր է, նրա վրա կա մի շատ զարմանահրաշ կամուրջ: Այս գետը ևս բխում է Ռումի երկրից: Այս քաղաքը ևս հոծ բնակչութիւն ուներ և ամեն տեսակետից բարեկարգ էր ու գտնվում էր Տարսոնի ճանապարհի վրա:

Իսկ Տարսոնը այնպիսի հայտնի քաղաք է, որ ավելորդ է նրա հռչակավոր լինելը շեշտել: Սա մեծ քաղաք էր և այն Հիմնել (վերա-
616

կսւնգնել) և Մամուն իրն Ռաշիդ [խալիֆան], քաղաքի վերածել ու կրկնակի քարն պարիսպներ և կառուցել: Այստեղ եղել են ձիավորների ու հետևակ ռազմիկների ջոկատներ, ռազմամթերք, ռազմական գործիքներ, անասուններ, զենքեր, շինություններ, իսկ հողը բարեբեր էր, առատ բերքով և քաղաքը՝ հարուստ ու ամեն ինչով ապահովված: Ըստ ամենայնի, այնպիսի վիճակում է եղել, որ ոչ անհավատները, ոչ էլ մահմեդականները չունեին այսպիսի սահմանային ամրություն: Մահմեդական բոլոր կառավարիչները միայն լիակատար հաղթանակ ու փառք են ձեռք բերել: Թե ցամաքում, թե ծովի վրա արշավանքները միայն հաղթանակով, ավարով ու գերեվարությամբ են վերջացել, որը հազիվ կարելի է խոսքերով պատմել կամ ստուգել: Նրա (Տարսունի) ու Ռումի երկրի միջև կային անմատչելի ճյուղավորված լեռներ, որոնք սկսում են Ամանոսի լեռներից ու պատենշ են կազմում երկուսի միջև: Լսել եմ ըրողում իսլացի, տրամաբանող, գիտուն, խորաթափանց և քաղաքագետ մարդկանցից, թե այստեղ (Տարսունում) և նրա շրջանում եղել է հարյուր հազար ձիավոր իմ այցելությունից քիչ ժամանակ առաջ: Բանն այն է, որ Սիջիստանի, Քիրմանի, Ֆարսի, Խուզիստանի, Ռեյի, Սպահանի (Իսֆահան), ամրողջ Զիրալի, Թաբրիստանի, Զազիրայի, Աարպատականի, Իրաքի, Հիջազի, Եմենի, Ասորիքի բոլոր մասերի, Եգիպտոսի, Մադրիբի ամեն մի մեծ քաղաքի բնակիչները այստեղ ունեին տներ (դար) և հոգևորական ռազմիկների մենաստաններ (ռիբաթ) ու կարող են այդ երկրների ղազիները (հավատի ռազմիկներ) իջևանել ու հսկել: Նրանց հատկացվում էին հասույթներ, օժանդակություն և պատմություն, քանզի տիրակալները և մեծահարուստները կամավոր օգնում էին հանուն բարեգործության և չկար մի պաշտոնյա կամ կարևոր անձնավորություն, որ այնտեղ վակֆ արած չլիներ կալվածներ՝ հողամշակներով, երկրագործներով ու բերքերով, ծածկած շուկաներով (մուսակկաֆ), պանդոկներով (ֆանադիկ), տներով, բաղնիքներով, իջևանատներով (խան), բացի կտակներից՝ ոսկով, արծաթով ու անասուններով:

Այս բոլորը կործանվեց ու նրանք (բնակիչները) ևս վերացան. կարծես այնտեղ չէին ապրել և չէին բնակվել ու եղավ այնպես, ինչպես Բարձրալին ասել էր. «արդյոք զգու՞մ ես նրանց ներկայությունը կամ լսու՞մ ես որեւէ մրմունջ»:

Աուլասը ծովի ափին մի բերդ էր, ուր բարեպաշտ մարդիկ ամրացրել էին: Նրանք Ալլահի ծառայությանը նվիրված էին: Դա Ռումի (Միջերկրական) ծովի վրա շեն վայրն էր և ղրանով էր սկսում թշնամին իր հարձակումները:

Բաղրասը մի բերդ էր, ուր մզկիթ կար և գտնվում էր Սահմանային ամրությունների (Սուղուր) ճանապարհին: Նրանում կար հյուրատուն (դար դիաֆա), որը հիմնել էր Զուբայդան և Ասորիքում մահմե-

ղականների ունեցած միակ հյուրատունն էր:

Էջ 184

16. Մեռյալ ծովը մաս է կազմում Ղաուրին, Ասորիքի մուտքի մոտ և Զուղարին մոտիկ: Մեռյալ է կոչվել, քանզի նրանում կենդանի արարածի ոչ մի նշան չկա [...]:

Էջ 185-186

17. Ինչ վերաբերում է Ասորիքի ճանապարհներին, ապա դա երկարությունը ընթանում է Մալաթիայից մինչև Ռաֆհ (Եգիպտոսի սահմանը):

Ճանապարհը Մալաթիայից Մանբիջ չորս օր է, Մանբիջից Հալեբ՝ երկու օր, Հալեբից Եմեսա (Հիմս)՝ հինգ օր, Եմեսայից Դամասկոս՝ հինգ օր, Դամասկոսից Տիբերիա՝ չորս օր, Տիբերիայից Ռամլա՝ երեք օր, Ռամլայից Ռաֆհ՝ երկու օր: Ընդամենը քսանհինգ օր:

Իսկ լայնությունը ընթացող ճանապարհը որոշ տեղերում ավելի է, քան այլ վայրերում: Նրա առավելագույնը գտնվում է երկու ծայրերում:

Նրա մի ծայրն սկսում է Եփրատից Զիսր Մանբիջի վրայով Մանբիջ, ապա Կուրուս, որը Կիննասարինում է, ապա Ավասիմ Անտիոքի՝ սահմանի վրա, անցնում է Ամանոս (Լուքքամ) լեռնաշղթան դեպի Բայաս ու հասնում Տինատ, հետո Մուսակկար, Մամեստիա, Աղանա, Տարսոն: Այս բոլորը տասը օթևան (մարհալա) է:

Իսկ մյուս ծայրն սկսվում է Պաղեստինից: Նախ Հորբեից (Յաֆա), որը ծովի ափին է, ճանապարհը հասնում է Ռամլա, ապա Սուրբ քաղաքը (Երուսաղեմ), Երիքով (Ռիհա, Արիհա), Զուղար, Զիբալ (լեռներ) Շուրատ, մինչև որ հասնում է Մաան: Նրա արձանագրված չափը վեց օթևան է:

Այս երկու ճանապարհների միջև Ասորիքը շատ նեղ է և Հորգանանի, Դամասկոսի ու Եմեսայի [ջունդերը] երեք օթևանից ավելի չեն: Դամասկոսից Բկյրութ, որը Ռումի (Միջերկրական) ծովի վրա է, երկու օրվա ճանապարհ է [ոտքով] դեպի արևմուտք: Դամասկոսից մինչև Ղութայի հեռավոր ծայրը, որը արևելքում հասնում է անապատ՝ մեկ օր է: Եմեսայից Տորտոսա (Անթարթուս), որը Ռումի ծովի վրա է՝ երկու օր է ոտքով դեպի արևմուտք, Եմեսայից Սալամիա, որն անապատի վրա է դեպի արևելք՝ մեկ օր, Տիբերիայից Տյուրոս (Սուր), որն արևմուտքում ծովի վրա է՝ մեկ օթևան (մարհալա): Նրանից հետո անցնելով Ֆիկր դեպի Բանու Ֆազարայի հողերը արևելք՝ մեկ օթևանից պակաս:

ԱՀա Ասորիքի երկարութեան ու լայնութեան ճանապարհները:

ԼՁ 186-187

18. Միջանկյալ տարածութիւնների համար սկսենք Պաղեստինով, քանդի նա Ասորիքի առաջին ջունդն (ոաղմական գոտի) է արևմուտքի (մադրիբ) կողմից: Նրա գլխավոր քաղաքը (կասարա) Ռամլան է: Նրանից Հոբրե (Յաֆա) մեկ օթևան է, Ռամլայից Ասկալոն (Ասկալան)՝ մեկ օթևան, այնտեղից Ղաղղա՝ մեկ օթևանից պակաս, Ռամլայից Սուրբ քաղաք (Երուսաղեմ)՝ մեկ օր, Սուրբ քաղաքից Մասջիդ (մղկիթ) Իբրահիմ՝ մեկ օր, Սուրբ քաղաքից Երիքով (Ռիհա, Արիհա)՝ մեկ օթևան, Սուրբ քաղաքից Բալկա՝ երկու օթևան, Ռամլայից Կեսաբիա՝ մեկ օթևան, Ռամլայից Նարուլուս՝ մեկ օթևան, Երիքովից Ջուղաբ՝ մեկ օթևան, Ջուղարից Զիբալ ալ-Շարատ՝ մեկ օթևան, Զիբալ Նարատից դեպի ալ-Շարատի վերջը՝ մեկ օթևան:

Հորդանանի դլխավոր քաղաք (կասարա) Տիբերիայից Տյուրոս (Սուր) մեկ օր է, այնտեղից Ակաբատ Ֆիկ՝ մեկ օթևան, սրանից Բիսան՝ երկու թևթև օթևան, իսկ սրանից Ակրա (Աքքա)՝ մեկ օր: Հորդանանը Ասորիքի ամենափոքր ջունդն է, ամենակարճ ճանապարհներով և արդեն երկար տարիներ է, որ կառավարվում է Աբու Մանսուր Ահմադ իրն ալ-Աքբասի ձեռքով ավելի չատ ազատ կառավարմամբ քան պայմանագրով, երկու հարյուր հազար դինար (հարկերի) դիմաց:

Դամասկոսի ջունդի գլխավոր քաղաքը Դամասկոսն է և նրանից Բաալբեկ երկու օր է, սրանից Բեյրութ՝ երկու օր, Բեյրութից Տրիպոլիս՝ երկու օր, Բեյրութից Սիդոն՝ երկու օր, Դամասկոսից Ազրիատ՝ չորս օր և մինչև Ղութայի վերին մասը՝ մեկ օր և դեպի Հաուրան ու Բասսիյա՝ երկու օր:

Կիննասրինի ջունդի մեծ քաղաքը Կիննասրինն է, սակայն կառավարչութիւնը (իմարա), շուկաները, հիմնական բնակչութիւնը և որոշ վարչական ծառայութիւններ փոխադրվել են Հալեբ: Հալեբից Բալիս երկու օր է, Հալեբից Կիննասրին՝ մեկ օր, Հալեբից Ասարիբ՝ մեկ օր, Հալեբից Կուրուս՝ մեկ օր, Հալեպից Մանրիջ՝ երկու օր, Հալեբից Նունասիրա՝ երկու օր:

ԼՁ 187-188

19. Արդեն հիշել ենք, Ավասիմի մասին պատմելիս. թե ի՞նչ էր կատարվել նրա հետ, ընկնելով հռոմեների ձեռքը, ուստի ավելորդ է կրկնել: Ավասիմի գլխավոր քաղաքն (կասարա) է Անտիոքը, որտեղից մինչև Ադանա երեք օթևան (մարհալա) է, նրանից Բադրաս՝ մեկ օր,

նրանից Ասարիր՝ Երկու օր, նրանից մինչև Եմեսա՝ չորս օթեան, նրանից Մարաշ՝ Երկու օր, նրանից Հադաս՝ Երեք օթեան:

Սահմանային ամրութիւնների գոտին չունի [ընդհանուր] գլխավոր քաղաք (կասարա) և ամեն քաղաք ինքնուրույն է: Մանրիջը Սահմանային ամրութիւններին մօտիկ է և նրանից մինչև Եփրատ մի թեթեւ օթեան է: Մանրիջից մինչև Կուրուս Երկու օթեան է, նրանից մինչև Մալաթիա՝ չորս օր, մինչև Սամոսատ՝ Երկու օր, մինչև Հադաս՝ Երկու օր: Սամոսատից մինչև Շիմշաթ՝ Երկու օթեան, Շիմշաթից Հիսն Մանսուր՝ մեկ օր, Հիսն Մանսուրից Մալաթիա՝ Երկու օր, Հիսն Մանսուրից Զապետրա (Զիրաթրա)՝ մեկ օր, մինչև Հադաս՝ մեկ օր. Մալաթիայից Մարաշ՝ Երեք մեծ օթեան, իսկ Մարաշից Հադաս՝ մեկ օր:

Սրանք են Զազիրայի (Վերին Միջագետքի) Սահմանային ամրութիւնների ճանապարհները:

Ինչ վերաբերում է Ասորիքի Սահմանային ամրութիւնների գոտուն, ապա Ալեքսանդրեկից մինչև Բայաս մեկ թեթեւ օթեան է, Բայասից Մամեստիա՝ Երկու օթեան, Մամեստիայից Անարդարա՝ մեկ օթեան, Մամեստիայից Ադանա՝ Երկու օթեան, Ադանայից Տարսոն՝ մեկ օթեան, Տարսոնից Աուլաս, որը Ռումի (Միջերկրական) ծովի ափին է՝ Երկու օր, Տարսոնից Զաուզատ՝ Երկու օթեան, Տարսոնից Բայաս, որը Ռումի ծովի ափին է՝ Երկու փարսալս, Բայասից Քանիսա և Հարունիյա՝ մեկ օրից պակաս, Հարունիյայից Մարաշ, որը Զազիրայի սահմանային ամրութիւններից է՝ մեկ օթեան:

Սրանք են Սահմանային ամրութիւնների գոտու բոլոր ճանապարհները:

Էջ 188-189

20. Արդեն վերջացրել եմ այն, ինչ ուզում էի ասել Ասորիքի մասին, այն բանից հետո, երբ խոսել էի Մադրիքի, Եգիպտոսի (Միսր) և Ասորիքի մասին, որպէս Ռումի (Միջերկրական) ծովի վրա ընկած Երկրների և վերջացրի նաև այս նկարագրութիւնը:

Հնարավորութիւն չկա հիշելու այն [հողերի] Հարկերը, որոնք արդեն Ասորիքի ժողովրդի ձեռքում չեն, իսկ Ասորիքի մնացածը, որը մահմեդականների ձեռքին է, որի վրա նրանց տիրապետութիւնը իրական է և հրամանը գործադրվում է, ապա դա այն է, որ դստվում է Ռումի (Միջերկրական) ծովի ափին Տրիպոլիսից և Անաֆայից մինչև Հորբեի (Յաֆա) և Ասկալոնի կողմերը, քանզի Լաոդիկէն և ինչ որ նրան է պատկանում ու նրա դիմաց է գտնվում, նրանց Հարկատուութեան (գլխահարկի վճարման) և տիրապետութեան տակ է: Ահա այս մնացածը հռոմէոսների ձեռքին է և նրանց իշխանութեան ու բռնակա-

լուծյան տակ է, որը սրով են նվաճել և նրանց իշխանություն տակ: Նրա (Ասորիքի) բնակիչներից շատերը համակերպվել են գլխահարկ վճարել, սակայն կարծում եմ, որ նրանք ի վերջո քրիստոնյա կղառնան, աղատվելու գլխահարկի նվաստացումից և կամենալով բարեկարգ ու հանգիստ կյանք վարել:

Մնացածների (Ասորիքում) հարկերի քանակը չեմ կարող հիշատակել, քանզի երկար տարիներից ի վեր ոչ մի իսկական օրենք (կանոն) չի եղել կամ պատշաճ ու արդարադատ ձևով ոչինչ չի արվել: Բանն այն է, որ [երեք հարյուր]. քառասուն (951-952) թվականից ի վեր ամեն մարդ մյուսի վրա ձևոք է գցում, ամեն մեկն ուղում է մի բան ձևոք բերել, ինչ էլ որ այդ օրը հնարավոր է. ոչ ոք չի ուղում մտածել շնացման մասին և ոչ էլ դրան ուշադրություն է դարձնում:

Հնում նրա հարկերի քանակը, այն բանից հետո, երբ նրանից հանվում էին կառավարիչների կարիքները, զորքերի ռոճիկը, պաշտոնյաների, քարտուղարների, վարչական ասպարեզի աշխատողների վարձքերը, երեսունինը միլիոն հինգ հարյուր հազար դիրհեմ էր լինում:

Ես պրպտել եմ Ասորիքի հասույթի հաշիվները, որոնք պարունակում են գավառների ու ջուղերի (ռազմական գոտիներ) հարկերը և ինչպես տեղեկացել եմ Ալի իրն Իսայի ու Մուհամմադ իբն Սուլայմանի պաշտոնյաններից երկու հարյուր ինսունվեց (908-909) և երեք հարյուր վեց (918-919) տարիների համար ամեն ինչով, ներառյալ արքունի գանձարանի (բայտ ալ-մալ) իրավունքը, ավելորդ հարկերը և առանց հաշվելու պաշտոնյանների վարձքը, գումարը դառնում էր երեսունինը միլիոն դիրհեմ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌԱՆ

ԼՁ 331 - 355

Այժմ դառնանք արևմուտք դեպի Հոռոմների երկիրը և նկարագրենք նրա արևելյան սահմանների վրա ընկած իսլամի* վերջին [մասերը]: Այն որից կսկսեմ, Հայաստանն է, Առանն ու Ատրպատականը (Աղարբայջան): Այս ամենը մի երկրամաս (իկլիմ) համարեցինք այն պատճառով, որ դա, ինչքան ես տեսել եմ, իմ ամբողջ կյանքում և ինձանից առաջ եղածները հաղորդել են, մի մարդու թագավորություն

* Այս տողերը գրելու ժամանակ թեև Բագրատունյաց Հայաստանը լրիվ անկախ պետություն էր, այսուհանդերձ արար մատենագիրները այն տեսականորեն համարում էին իսլամի (խալիֆայության) երկրների մեջ և հենց այդ հիման վրա Հայաստանը միացնում էին մահմեդական աշխարհին:

է*, ինչպես իբն Աբու-լ-Սաջի⁵⁵, նրա ծառա (ղուլամ) Մուֆլիհի, Դայսամ իբն Շազալավայհի և ալ-Մարգուբան իբն Մուհամմադի⁵⁶ օրոք, որը հայտնի է որպես ալ-Սալլար, մոտիկ ժամանակներում ու հին ժամանակներում, ինչպես Ֆադլ իբն Յահյան և Արդալլահ իբն Մալիք ալ-Նուզահին և ուրիշներ:

Նրան շրջապատում են արևելքից Ջիրալը, Դայլամը և Նադարաց (Կասպից) ծովը, իսկ արևմտյան կողմից նրան սահմանակից է Հայոց երկիրը (րիլադ ալ-Արման)⁵⁷ և Ջաղիրայի մի մասը: Հյուսիսային կողմից նրան սահմանակից է Ալանաց երկիրը (ալ-Լան) և Կովկասի (Կաբկ) լեռները, իսկ հարավից՝ Իրաքի սահմանները և Ջաղիրայի մի մասը:

Իսկ սա Հայաստանի, Ատրպատականի և Առանի քարտեղն (սուրատ) է:

[Հայաստանի], Ատրպատականի և Առանի քարտեղի վրա գտնվող քաղաքների ու գրվածքների բացատրությունը.

Քարտեղի վերևում գրված է՝ Հայաստանի, Ատրպատականի և Առանի քարտեղ, իսկ դրանից ձախ, անկյունում՝ Հյուսիս:

Այլ կողմի վերևում նկարված է ծովը, որի ափին կա Դարբանդը (Բար) և Շապորան (Շաբուրան): Դարբանդի մոտից սկսում է մի լեռնաշղթա, որն այստեղից ուղղվում է ձախ և նրան զուգահեռ դրված է՝ Ալանաց կողմերը, Կովկաս լեռները, Սարիրը և հարևան ազգերը: Ներքևի մասում կան հետևյալ քաղաքները՝ ալ-Լայիջան, Կաբխի, Շաքքի (Շաքե), Կապադակ (Կարալա): Դրա ներքևում կա Կուր (Քուր) գետը, որը թափվում է ծովը: Այս գետի վրա են և Լեռների հետ կապված են՝ Տիգրիս (Տաֆլիս, Տիֆլիս) քաղաքը և Բարդաջը⁵⁸: Ապա Շապորանից մի ճանապարհ անցնելով Շիրվան (Շարուան) ու Շամախի (Շամախիյա) քաղաքներով հասնում է Բարդաջ, ապա Պարտավ (Բարդաա): Պարտավից մի ճանապարհ գնում է Տիգրիս և այդ ճանապարհի վրա են Դանձակը (Ջանզա), Շամխորը, Հունարակերտը⁵⁹ (Նունան) և ալ-Կալան: Այստեղ բաց տեղում գրված է Առան (ալ-Ռան):

* 10-րդ դարի արաբ աշխարհագրագետները համարում են, որ Հայաստանը (և Առանը) Ատրպատականին ենթակա երկրներ են եղել: Առանն իրոք ենթակա է եղել, իսկ Հայաստանի պարագային թե՛ Սաջյանները, թե՛ Սալարյանները նկատում են ունեին Հայաստանի հանդեպ, որը պատմիչների մոտ արտահայտվել է որպես տիրապետություն:

** Մարգուրանը հիմնադիրն է Ատրպատականում Սալարյանների (941-983) ամիրությունը:

*** Հայոց երկիր (րիլադ ալ-Արման) արտահայտությունը արաբ պատմիչների մոտ տարբեր իմաստներով է օգտագործված: Այս պարագային նշանակում է Արևմտյան (րյուդանդական) Հայաստանը (Փոքր Հայք, Բարձր Հայք և այլն):

Առան գավառի (Նահիա) սահմանը հարավից Արաքսն (ալ-Ռաս) է, որի վրա է Վարդանակերտը (Վարսան), իսկ Վարդանակերտից աջ, գետի մոտ կա Բարզանդը: Ճանապարհը Պարտավից Բարդանդ շարունակվում է դեպի Արդարի, Մայանիջ, Նունաջ⁵⁸, մինչև Զանջան: Բաց տեղում, Արաքս գետի վերևում գրված է Ատրպատական (Ադարբայջան), իսկ ցամաքից մի մասի վրա, որը մտնում է ծովի մեջ, այս գրությունը վերջում կա՝ Մուղան (Մուկան): Այս գրվածքից ցածր, ներքև թևավոր գրով, ծովի ու լեռների միջև, տարածություն վրա կա ալ-Ջիլ (Ջիլան), իսկ ներքևում՝ Դայլամ: Դրանից ներքև լեռանը կա՛ծ է Դինավարը: Արդարիից ձախ կա մի լեռ, որի վրա գրված է Սավալան (Սարուլան) լեռ: Արդարիից ձախ գնում է մի ճանապարհ դեպի Մայմաղ, Ահար և Վարզական, ապա դեպի Դվին (Դարի): Իսկ Դվինը կա՛ծ է մի լեռան, որի վրա գրված է Մեծ Մասիս (Հարիս) և Փոքր Մասիս (Հուլարաս) լեռները: Այս լեռանը աջից կա՛ծ է Նախճավան (Նաչավա) քաղաքը: Լեռից աջ տարածություն վրա գրված է Հայաստան (Արմինիա):

Արդարիից մի ճանապարհ դնում է Բաղև (Բաղլիս) քաղաքը, որը լեռների ներքևի հետ է կապված: Այս ճանապարհի վրա կան՝ Սարահ, Մարաղա, Դախառական, Դավրեժ (Տարրիզ), Սալմաստ, Նոյ (Նուվայյ), Բերկրի (Բարքարի), Արճև (Արջիլ), Նլաթ (Նիլաթ): Մարաղայի ու Վարզականի միջև կա Մարանդ քաղաքը: Մարաղայի կողքին, ոչ գրչի ձևագրով գրված է՝ Հուլադուի⁵⁹ (Հուլաքու) աստղագիտարանը, որը կառուցել է վեց հարյուր հիսունյոթ (1258-1259) թվականին*: Դրանից ցածր նկարված է Կապուտան (Քարուդան) լիճը, որից ցածր Ուրմիա քաղաքը, նրանից ցածր՝ Ուչնու (Ուչնուհ), իսկ նրանից ձախ մի քաղաք, ի նշան որի անուն չկա: Լճից աջ, նրա ու Միանաջի միջև կա Ջարարուան քաղաքը: Նունաջից ցածր Դավրեժ (Տարրիզ) քաղաքն է:

Բաղևից աջ, նրա և լեռնաշղթայի միջև նկարված է Նլաթի լիճը, իսկ տակին գրված է՝ Վանի ու Ոստանի⁶⁰ (Վասթան) կողմերը: Դրանից ձախ, լեռան վրա կա Արզն (Արդան) քաղաքը, իսկ նրանից ձախ լեռներից դուրս կա Նփրկերտը (Մայաֆարիկին): Նրանից ցածր անկյունում գրված է՝ արևմուտք:

Քարտեզի ներքևում լեռն են ճեղքում երկու գետեր՝ Մեծ Զարը և Փոքր Զարը, իսկ Փոքր Զարից աջ կան երկու քաղաքներ՝ Աուհրավարդ և Շահրազուր: Քարտեզի աջ անկյունում գրված է՝ հարավ:

Այս կողմերի ամենահարուստ երկիրը (Նահանգը) Ատրպատականն է, որի ամենամեծ և ամենալավ քաղաքն Արդարիլն է, թեև մեր օրերում նրա վիճակը վատացել է: Նրանում է գորքի կայանը (մուաս-

* Ըստ երևույթին իրն Հաուկայի ընագրում հափելու մենք են եղել ոչ միայն ԺԲ, այլև ԺԳ դարում:

քար) և կառավարչի նստավայրը (դար ալ-իմարա) ու դիվանները և սա մի քաղաք է. որի գավառները տարածվում են Երեսուցիկ Երեսուն փարսալս: Նրա շենքերի մեծամասնությունը կառուցված է կավով (թին) և աղյուսով (աջուռ):

Նրա շուրջը անառիկ պարիսպ կար. որը Մարդուրան իրն Մուհամմադ իրն Մուսաֆիր ալ-Մալլարը կործանեց. երբ վրեժ լուծեց նրա ժողովրդից այն բանի համար, որ ապաստան էին տվել Դայսամ իրն Շաղլավաչին [երեք հարյուր] երեսունմեկ (942-943) թվականին: Եվ քանի որ նրանց հետ կնքած պայմանագրի մեջ խոստացել էր, որ պարիսպը չպետք է քանդի, ապա այն քանդեց նրա վաճառականների և մեծամեծների (արբաբ) ձեռքով:

Եվ ահա պատվական, բարեկեցիկ մարդը դալիս էր իր ընտիր զգեստներով, որով մետաքսեղեն (բազզ) կամ անուշահոտություն և կամ այլ բան էր վաճառում և առնելով բրիչը (քլունգ) քանդում էր պարիսպը և նրա նման վաճառականը սրա քանդած հողը և քարերը վերցնում էր իր պատմուճանի, թիկնոցի կամ վերարկուի մեջ և տանում էր [թափում]: Նրանց թույլատրված էր այդ աշխատանքը կատարել միայն այդպիսի զգեստներով, որոնցով նրանք զարդարվում և փայլում էին: Նրանց հագուստեղենը բաղկացած էր Մերվի թանկարժեք գործվածքեղենից ու փայլուն կտորներից: [Պարիսպը] ամբողջովին քանդվեց ու անհետ դարձավ: Բնակիչները աղքատացան, նրանց ունեցվածքը վերցվեց, բռնագրավվեց: Նրանք ցրվեցին տարրեր երկրներում, լեռներում և անապատներում: Դարձան անգործ թափառականներ, խռովարարներ, ոչ մի իշխանության չէին ենթարկվում, ապավինելով սատանային և ձգտելով միայն վնասարարության և ըմբոստության: Օտարականների փողերը վերցնում էին, ունեցվածքը կողոպտում և արյունը անպատիժ կերպով թափում էին: Մի քանի հոգի ինձ պատմել են, թե մեկը մսագործին խնդրել է տալ ոչխարի այն մասը, որն ինքը նախընտրում է և նա հաճախորդի թիկնոցից կտրել է մի կտոր ու մսի հետ դրել է կշեռքի նժարին. կամ մեկ ուրիշը կտրել է հաճախորդի հագուստի թեզանիքը, իսկ մեկ ուրիշը կտրել է թաչկինակը, որպես Ալլահի դեմ խռովարարության, անիրավության և հանդդեմության նշան:

Սակայն Ալլահը [սղծաց [քաղաքին] այն բանից հետո, երբ ճնշեց նրանց և կարեկցեց: Մեր օրերում նա հիվանդի նման է, համեմատելով այն ժամանակվա հետ, երբ կար շնություն և կարավաններն աշխույժ առևտուր էին կատարում:

Սա մի բարեբեր քաղաք է, էփան գներով և ունի բարեկարգ արվարձաններ և գավառներ: Ունի մի լեռ, ուր բարձրանալն ու վայրէջքը երեք փարսալս է, և կոչվում է Սաբալան, որը մեծ է, բարձր և արևմտյան կողմից նրա (քաղաքի) վրա է նայում. նրա վրայից ձյունը

երբ չի վերանում՝ ամառ թե ձմեռ: Քաղաքն ունի վաղող գետեր, իսկ ջրհորների ջուրը քաղցր է: Հաճախ նրանում հացը թվով է ծախվում, ընդ որում հիսուն նկանակը՝ մեկ գիրհնմ: Նրա միսը մաննով է վաճառվում մեկուկես մաննը՝ մեկ գիրհնմ: Մեղրը, յուղը, ընկույզը, չամիչը (զարիր) և ամեն ուտելիքներն էժան են, ձրի լինելու աստիճան: Բոլոր այն վայրերից, որոնք հռչակված են իրենց էժանությամբ, նրա հետ չեն կարող համեմատվել, քանզի նրանում կյանքը հեշտ է և ամեն ինչ առատ:

Արդարիկին իր մեծությունը հաջորդում է Մարաղան, որը հին ժամանակներում նահանգի (նահիա) ռադմական կայանն (մուասքար) էր եղել, կառավարչի նստավայրը (դար ալ-իմարա) և դիվանների գանձատունը: Արու-լ-կասիմ Յուսուֆ իրն ալ-Դաուդադ իրն ալ-Դաուդաշտը⁶¹ այս ամենը փոխադրեց Արդարիկ, որպես երկրում միջին տեղ գրավող վայր: Թեև Մարաղան [գերազանց է] իր առողջ կլիմայով, բազմաթիվ պարտեզներով, դետերով, ջրերով, լավորակ պտուղներով, բարիքներով և ամեն տեսակ բերքերով հարուստ քաղաք է. միաժամանակ ունի բազմաթիվ գավառներ (ռուստակ), ցանքատարածություններ, բարեկեցիկ վիճակ և այն ամենը, ինչ որ այլ երկրներ ունեն, դրա վրա ավելացրած նրա կառավարողների խոհանոցությունը, կալվածատերերի ու հոգևոր պետերի բազմությունը:

Նրա գյուղերից մեկում, որը կոչվում է Արդահար, կա մներուկի [տեսակ], որը նրա անվամբ կոչվում է ալ-Արդահարի, երկար ձևով, տգեղ տեսքով, սակայն ծայր աստիճան քաղցրությամբ ու համեղությամբ, որով նմանվում է Նորասանի հայտնի մներուկին:

Մարաղան ուներ պարիսպ, որը քանդեց Յուսուֆ իրն Արու-լ-Աաշը⁶², այնպես ինչպես Սալարը քանդեց Արդարիկի պարիսպը:

[Դավրեժը (Տաբրիզ) գեղեցիկ, չեն քաղաք է, հոժ բնակչությամբ, լի բարիքներով, բազում շուկաներով, առք ու վաճառքով: Այսօր Ատրպատականի գլխավոր քաղաքն (կասաբա) է և ամենից չենը:

Նոյը միջին մեծության քաղաք է, սակայն չեն է, լի բնակչությամբ, առատ բարիքներով, պտուղներով ու պարտեզներով: Աղյուսից պարիսպ ունի և նրա բնակիչները բնավորությամբ ավելի հաճելի են քան Դավրեժիները:

Սալմաստը նույնպես մեծ քաղաք չէ, սակայն չեն է, բազմամարդ, մրգառատ և քարաչեն ամուր պարիսպ ունի]*:

Մարաղայից հետո, ըստ մեծության, դալիս է Ուրմիան, որն առողջարար քաղաք է: Բազում խաղողի որթատունկեր ու հոսող ջրեր կան քաղաքում, կալվածքներում ու գավառներում: Հարուստ է իր առևտրով, բերքերով: Նրա և Մարաղայի միջև կա կապուտան լիճը, ընդ

* Այստեղ և հետագայում քառակուսի փակագծերի մեջ այն հատվածներն են, որոնք հետագայում են ավելացվել իրն Հաուկայի շարադրանքի մեջ:

որում Մարաղան լճից արեւելք է. իսկ Ուրմիան՝ արեւմուտք: Ունի ընդարձակ արվարձաններ ու բարերեր գավառներ:

Ուրմիայի կազմում և նրա գավառում է Ուշնու քաղաքը, որը նույնպես ունի բազում ծառաստաններ, բանջարեղեն, բարիքներ, պտուղներ, բերքեր, խաղողի այգիներ ու հոսող ջրեր, առատ կերպով ունենալով նույնը, ինչ ունեն Ուրմիան ու Մարաղան: Դա Հադրանիյա քրդերի շնորհիվ է, որոնք այնտեղ ամառն են անցկացնում և օգտագործում շրջակայքի արոտավայրերը: Այնտեղ է նրանց ամբողջ ունեցվածքը և նրանց պաշարները: Նրանում կան վաճառականների շուկաներ, տարվա որոշ ժամանակներում գալիս են մեծ շահույթների համար և թեև վաճառքը դժվար է, շահույթը մեծ է: Նրանից և նրա սեահողից (սավաղ) բերում են հոտեր, արջառ, մեղր, նուշ, ընկույղ, մոմ և նման վաճառքի ապրանքներ, մինչև Մոսուլ քաղաքը և Ջազիրայի նահանգները, ինչպես Հադիսա և այլուր:

Մայանիջը, Խունաջը, Դախառականը, Խոյը, Սալմաստը, Մարանդը, Դավրեժը, Բարգանդը, Վարդանակերտը, Մուղանը, Բայլականը, Ջարրավանը մանր քաղաքներ են, մոտավորապես նույն մեծությամբ ու տարածությամբ: Նույնն են նաև Աբուլ-Հայջա իրն ալ-Ռավվադի գավառները՝ Ահարը և Վարդականը, որոնք բոլորը ծառաչատ են, լի բարիքներով ու մրգերով: Ոչ մի այլ վայր այսքան հարուստ չէ գետերով, պարտեզներով, մրգերով, ջրաղացներով: Մշակությունը զարգացած է, քանզի շատ են հողի մշակները և շինականները: Այս շրջանները լի են բարիքներով, օրհնությամբ, նրանց պտուղները թափված են, ուտելիքը՝ ձրի:

Դախառականը, Դավրեժը մինչև Ուշնու ալ-Ազարիյա իրենց շրջակայքով ընդհանրապես կոչվում են Բանու Ռուդայնի և այդ բոլորը նրանց կալվածներն էին: Դրանք չնորհիվ իշխանությունների բարյացակամության, միշտ ապահով են եղել ավարառությունից, սակայն երբ ժամանակը փոխվեց, իշխանությունը քայքայվեց, հարևանները ձևով գցեցին և դրանք պատկանեցին ամենահզորին: Ռուդայնիների⁶³ տոհմը արաբներ էին և ճակատագիրը նրանց հարվածեց և ժամանակը նրանց աննպաստ էր և նրանք քայքայվեցին: Նրանց հետքը կորավ և նրանց հիշատակներից քիչ բան մնաց:

Թիսկ Դուխնը (Ռաուխն)* մի մեծ քաղաք է հարուստ բարիքներով, պարտեզներով, մրգատու ծառերով, ցանքատարածություններով և ունի կավե պարիսպ: Նրանում կան ջրի աղբյուրներ և հոսող ջրեր: Հիմնականում ցանում են բրինձ ու բամբակ: Նրա բնակիչների (մահմեդականների) վիճակը վատացավ այս ժամանակներում վրացիների հարևան լինելու պատճառով, քանզի վերջիններս կողոպտեցին քա-

* Այստեղ Դվինը ոչ թե Դարիլ, այլ Դուին է կոչվում:

դաքր, հրկիզեցին և ամեն առթիւ արշավանքներ են կատարում: Այժմ քաղաքի կենտրոնում վերակառուցված է մայր մղկիթը և շրջապատված այլ պարսպով և նրա շուրջը խրամատ կա: Նրա մզկիթի մեջտեղում կա ջրի աղբյուր: Այնտեղ են ապաստանում, երբ վրաց զորքերը* հարձակվում են: Նրա և Արաքսի միջև երկու փարսախ է՝

Պարտավ քաղաքը Առանի մայրաքաղաքն է և այդ երկրի ամենակարևոր քաղաքը. հնագույն դարերից մեծ քաղաք է եղել: Երկարութունը կլինի մեկ փարսախ, իսկ լայնութունը փարսախից պակաս: Առողջարար կլիմա ունի, բերքառատ է մրգերով, ծառերով ու գետերով և առաջնակարգ ու բացառիկ դիրք է գրավում: Իրաքում ու Թարրիստանում Ռեյից ու Սպահանից բացի չկա ավելի մեծ ու բարեբեր քաղաք և ոչ էլ ավելի լավ դիրքով, հարմարություններով, շուկաներով, պանդոկներով (ֆուճուկ), իջևանատներով (սան), բնակարաններով, բաղնիքներով, ունեցվածքով և ապրանքներով:

[Սակայն նրա վիճակը վատթարացավ վրացիների հարևանութան պատճառով]:

Նրանում ևս մյուսների նման, տիրակալները աղահուլիճան, ապիկար քարտուղարների միջամտության պատճառով բռնազրավվեց ժողովրդի ունեցվածքը, կալվածատերերը (արքար) նեղեցին ապօրինի բռնաղբավումներով և պահանջկոտությանը, գործադրելով ամենավատ միջոցները հարկահավաքության գործում: Ափսոս այդ քաղաքին ու նրա բնակիչներին: Լսել եմ, որ մեր ժամանակներում վատ վիճակում է և անդորրությունը խանգարված է այն աստիճանի, որ նրանում միայն հինգ հացթուխ է մնացել, մինչդեռ նախկինում հազար երկու հարյուրից ավելի էին:

Նրանից մեկ փարսախից պակաս հեռավորության վրա կար մի վայր, որը կոչվում էր Անդարար⁶⁴ Քանգայի ու Տասուբի միջև, որն իմ տեսած վայրերից ամենահաճելին է: Նրա երկարությունը և լայնությունը մեկ օրվա քայլելու ճանապարհ է: Մրգաստաններն ու շինություններն իրար են միահյուսված, զբոսավայրերով ու հաճելի պարտեզներով: Ունի առատ միրգ և հարուստ բերք, բազում ապրանքներ, որոնք մեծ շահույթ է օգուտ են բերում: Երբ ես տեսա, ծաղկեփնջի պես գեղեցիկ էր, այգիներում կային կաղին, չափանակ, հազվագյուտ պտուղներ, այլատեսակ ուտելիքներ: Կար մի տեսակ միրգ՝ ռուկալ կոչված, որը խոշոր սնձենու չափ էր և ուներ քաղցրահամ միջուկ եթե հասուն էր, սակայն դառն էր, երբ խակ վիճակում էր քաղված: Պարտավում կա թուզ, որը Տասուբից էր բերվում և բոլոր թզերից գերադանց էր:

* Նկատի ունի վրաց Բագրատունիների թագավորությունը, որի վրաց-հայկական լեզուներով մեծ նվաճումներ կատարեց ԺԲ դ. վերջին և ԺԴ դարի սկզբին:

Այնտեղ շատ մեծ քանակությամբ մետաքսաթել է արտադրվում: Բանն այն է, որ թիթենիները որոշակի տեր չունեն և մատչելի են բոլորին, ոչ վաճառվում են, ոչ էլ գնվում: Բնակիչների մեծամասնությունը մետաքսի որդն է աճեցնում և ստանում հում մետաքս, որը մեծ քանակությամբ արտահանվում է Ֆարս և Նուզհիստան և շատ չաճավետ է:

Պարտավոր Կուր դետից երեք փարսախ հեռավորության վրա է: Կուր գետում կա ՍուրմաՀի կոչված ձուկը, որը կա նաև Արաքս գետում Վարդանակերտի մոտ և այլ վայրերում: Սա տարվում է Արդաբիլ, Ռեյ և Իրաք նրա հաճելի և համեղ լինելու շնորհիվ: Բնակիչները և վաճառականները այն նվեր են տալիս: Կուրի և Արաքսի մեջ կա նաև մի ձուկ, որը կոչվում է դարակին և այն քչերն են մարսում հաստ ճարպի պատճառով: Նրանց մեջ կա նաև մի ձուկ Կուշուրա կոչված, որը բոլորովին այլ տեսակ է և համեղ:

Պարտավոր դռներից մեկն է Բար ալ-Աբրադը (քրդերի դուռ), որի ետևում կա մի շուկա Սուկ ալ-Քուրքի (կիրակիի շուկա) կոչված և տարածությունը մեկ փարսախ է: Ամեն կիրակի մարդիկ հավաքվում են և գալիս ամեն կողմներից: Հավաքվում են գյուղերի բնակիչներն այնքան, որ Քուրսարայի շուկային է նմանվում: Շուկայի անունը (Քուրքի) իշխել է օրվա անվան վրա, չարունակ հիշվելու հետևանքով և ասում են քուրքի (կիրակի) օրը: Այնպես որ շատերը, երբ չարաթվա օրերն են հաշվում, ասում են՝ ուրբաթ (ջումա), չարաթ (սաբաթ), քուրքի (կիրակի), երկուշաբթի (իսնայն): Քուրքի ասելով հասկանում են կիրակի (ահադ):

Պարտավոր ունի գեղեցիկ, ընդարձակ մայր մղկիթ, ուր գտնվում է նահանգի պետական գանձարանը (բայտ ալ-մալ), ճիշտ այնպես, ինչպես Օմայանները Եգիպտոսում և այլուր ունեցել էին: Այն կառուցվել է տեղացիների կողմից:

Պարտավոր շուկաները նրա արվարձանում էին: Այնտեղ խճողում էր լինում և իրար էին հրում: Շուկաների ներսում կային պանդոկներ (ֆունդուկ), իջևանատներ (խան), բաղնիքներ և այս բոլորը միշտ բազմամարդ էին, իսկ ռուսների մտնելուց հետո շատ կանոնավոր էին:

[Սակայն նրա վիճակը վատացավ վրացիների (քուրջ) հարևանություն պատճառով: Գանձակը մի գեղեցիկ քաղաք է, լի բարիքներով, շեն և բազմամարդ: Նրա բնակիչները քաջ են և լավ բարքի տեր, մարդկանց գոհացնող, օտարների և գիտություն մարդկանց նկատմամբ սիրալիր:

Դարբանդ (Բար ալ-Աբուար) քաղաքը գտնվում է Նաղարաց ծովի վրա: Նրա կենտրոնում նավահանգիստ կա: Նավահանգստում ծովից դուրս է գալիս մի շինություն, որն ամբարտակի նման է նավա-

Հանգստի ջրերի վրա իշխող և գտնվում է Երկու լեռների միջև, իսկ նրա ջրերը Նաղարաց ծովից են: Այս ամբարտակի վրա կա մի կողպած դուռ, որը փակված է ծովի կողմից, նրա Հիմքը ամրացված է մի կամարով, որը ջրի վրա է:

Նավերն ունեն դռան կողմից մի մուտք, իսկ նավահանգստի մուտքի բերնին ձգված է մի շղթա, այնպես ինչպես Ասորիքի Տյուրոսում (Սուր) և Բեյրութում, ինչպես նաև Կոստանդնուպոլսի նեղուցում: Նրա վրա կողպեք կա, որի տերը ծովի վրա հսկում է և ոչ մի նավ դուրս գալ չի կարող առանց կողպեքի տիրոջ հրամանի: Այս ամբարտակը ժայռից ու կապարից է: Նաղարաց ծովը Թաբարիստանի ծովն է:

Դարբանդ քաղաքը Արդաբիլից ավելի բերք ունի, սակայն պտուղները քիչ են և այլ նահանգներից են բերում: Քաղաքն ունի քարե ամուր պարիսպ քարից, աղյուսից ու կավից: Սա Նաղարաց ծովի, Սաբիրի, ալանների, Թաբարիստանի ու Վրկանի (Ջուրջան) տարրեր կողմերի, անհավատների երկրի և Դայլամի նավահանգիստն է: Նրանից քթանն (վուշ) ղղեստներ են բերում թիկնոցի հասակով: Առան, Հայաստան, Ատրպատական երկրամասի միակ քաղաքն է, ուր քթանն ղղեստներ են պատրաստում: Այնտեղ կա առատ քրքում (զաաֆարան) և սահմանակից անհավատների երկրներից բազմաթիվ ստրուկներ (ռակիկ) են այստեղ բերվում:

Տփղիսն ավելի փոքր քաղաք է, քան Դարբանդը: Ունի կավից երկու պարիսպ և երեք դուռ: Սա մի ամրացված քաղաք է, հողը բարեբեր է, լի բարիքներով, գներն էժան են, ավելի առատ է քան բոլոր այն երկրները, որոնք Հայտնի են էժանությունք և հեշտ ապրուստով: Մեկը, որ այնտեղ մի օր մեղր էր գնել քսան ռաթլը մեկ դիրհեմով:

Դա մի կարևոր սահմանային ամրություն (սաղր) է, ամեն կողմից թշնամիներով շրջապատված: Ունի բաղնիքներ, Տիբերիայի բաղնիքների նման, ուր ջուրը տաքացվում է առանց կրակի: Նա Կուր դետի վրա է և ունի ջրաղացներ, ուր ցորեն են աղում, ինչպես անում են Մոսուլում ու Ռակկայում՝ Տիգրիսի ու Եփրատի վրա:

[Այժմ [Տփղիսը] վրացիների (քուրջ) ձեռքում է, որոնք գրավեցին հինգ հարյուրական թվականների (1106-1107-ից) առաջին տասնամյակում: Վրաց թագավորը* թեև անհավատ է, սակայն հոգատար է ժողովրդի նկատմամբ և արգելում է վնաս հասցնել. իսլամի կոչը (ողջույնի նշանը) մնում է այնպես, ինչպես եղել էր: Մայր մզկիթը զերծ է ամեն պղծումից, ինքը՝ թագավորը մոմ և կանթեղ է վառում և ինչ որ պետք է անում է: Բոլոր մզկիթներում ազանը (կոչը մինարեթից) ազատ կերպով հնչում է և ոչ ոք վնաս չի հասցնում և այժմ մահմանդականն ու վրացին խառնվել են]:

* Հավանաբար նկատի ունի Վրաց Դավիթ Շինարար թագավորին (1089-1126):

Նրա [մահանդական] բնակչությունը [սաղաղասեր բնավորություն ունի, օտարներին սիրալիր է ընդունում, ցանկանում է, որ օտարականները գան իրենց մոտ: Նրանք բարյացակամ են այնպիսիների նկատմամբ, որոնք թևակուզ քիչ զարգացում ունեն և կամ որոշ զարգացումով են: Նրանք մահանդական սուննալին կապված մարդիկ են, ըստ Հին ծեսերի, ամեն ինչից վեր դասելով Հադիսների գիտությունը և պատվում են նրա գիտականներին [.....]:

Առանի ամենամեծ քաղաքներն են Պարտավը, Դարբանդը, Տփղիսը, իսկ Բայլականը, Վարդանակերտը, Բարդիջը, Շամախին, Շիրվանը, Լայիջանը, Շապորանը, Կապադակը, Շաքեն, Դանձակը, Շամխորը և Ունանը փոքր տիրույթներ (մամալիք) են, Հաճևլի քաղաքներ, մեծությամբ իրար նման, բարեբեր Հող ունեն և առատ միջոցներ (աղբյուրներ):

Ինչ վերաբերում է Դվինին ու Նախճավանին, ապա Դվինն ավելի մեծ քաղաք է քան Արդաբիլը և Ներքին Հայաստանի (Արմինիա ալ-դախիլա) ամենակարևոր նահանգն ու քաղաքն է: Դա Հայաստանի մայրաքաղաքն (կասաբա) է, ուր կառավարչի նստավայրը (դար ալ-իմարա) կա, որին ենթակա են Հայաստանի բոլոր նահանգները (նահիա), ինչպես Առանում Պարտավի կառավարչի նստավայրը և Ատրպատականում՝ Արգաբիլինը: Դվինը չըջապատված է պարսպով: Քրիստոնյաներն այնտեղ բազմամարդ են: Մայր մզկիթը [քրիստոնեական] տաճարի կողքին է, ինչպես Եմեսայի մզկիթը, որը տաճարին կից է ու կաած:

Դվինից արտահանում են այծի նուրբ բրդից (միրիզգա) և բրդից գործվածքեղեն, ինչպես գորգեր (բուսուլթ), բարձեր (վասաիդ), նստելու բարձեր (մակաիդ), ծածկելու (թամբի) գորգեր (անմաթ), չավարի գոտիներ (տիքաք) և այլ Հայկական արտադրանքի (ասնաֆ ալ-արմանի) տեսակներ, որոնք ներկվում են որդան կարմրով (կիրմիզ): Սա մի կարմիր ներկ է, որով ներկվում են այծի նուրբ բուրդն ու բուրդը, և ստացվում է մի որդից, որն իր վրա է հյուսում, ինչպես շերամը իր վրա մետաքսի բոժոժ է հյուսում:

Այստեղ արտադրում են նաև մեծաքանակ մետաքսեղեն (բազյուն): Նրանց մետաքսն իր նմանը չատ ունի Հոռոմների երկրում, թեպետ սա բերվում է [Հայաստանից]: Իսկ Հայկական (արմանի) անվամբ Հայտնի նրանց արտադրանքը, ինչպես Հաստ գործվածքեղենը (բուսուտ), նստելու բարձերը, գորգերը, վարագույրները (սուսուր), երկար գորգերը (անխախ), կաշվե հենաբարձերը (մասավիր), բարձերը, ծածկելու (թամբի) գորգերը (անմաթ), ոչ մի տեսակետից իր նմանը չունի աշխարհի որևէ մասում:

Անցյալում [քաղաքը] պատկանում էր բոլոր Հայերի (Հայոց) թագավոր (մալիք ալ-Արման) Սմբատին (Սինբաթ) Աչոտի (Աչութ) որ-
630

դուռն ու նրա պապերին: Սա մնաց նրանց (տոհմի) մեծամեծների ձեռքում, մինչև որ այն նրանցից վերցրեց Աբուլ-լ-Կասիմ Յուսուֆ իբն Արու-լ-Սաջր և խլեց նրանց ձեռքից: Նրանց ձեռքում Հին ժամանակներից կային նրանց գոյավիճակը Հաստատող ու նրանցից վերցված ղյուսահարկը (Ջիդիա) ըստ պայմանավորվածության որոշող պայմանագրեր (աՀդ): Սմայաններն ու Արբասյանները Հաստատել էին նրանց գոյավիճակը իրենց նստավայրերում (սուքնատ) տարրեր հարկեր վճարելու պայմանով: Իսկ սա (Յուսուֆը) նեղեց նրանց ու հարձակվեց: Այդ օրվանից նրանք Հաջողություն չունեցան և նրանց ղրոշը չբարձրացավ մինչև օրս:

Հայաստանում տիրապետողը քրիստոնեությունն (նասրանիյա) է և նրանք (Հայերը) ամեն տարի տիրակալին (սալիֆա) տալիս են հոգահարկ (սարաջ). այժմ նախկինի նման ուխտ ունեն (սալիֆայություն հետ), սակայն ըստ էության դա իրական չէ: Հարևան տիրակալները (ամիրները) հարձակվում են նրանց վրա, գերեվարում, վնասներ հասցնում և արհամարհում նրանց հովանավորյալի (դիմմի) իրավունքները: Նախկինում նրանց ստրուկները (ռակիկ) Բաղդադում չէին վաճառվում: Ես գիտեմ որ նրանք այդ վիճակում էին մինչև երեք հարյուր քսանհինգ (936-937)* թվականը: Ոչ ոք իրավունք չունի այդ բանն անելու, քանզի նրանք որոշակի հովանավորություն (դիմմա) տակ էին (սալիֆայության կողմից) և ունեին մեկից ավելի պայմանագրեր**:

Երկու Հայաստան կա, մեկը Հայտնի է որպես Ներքին, իսկ մյուսը՝ Արտաքին (սարիջա)⁶⁰: Արտաքինի որոշ մասերում կան մահմեդականներին պատկանող քաղաքներ և այժմ էլ մնում են նրանց ձեռքում: Հին ժամանակներում դրանք Հայերի իշխանության տակ են եղել հարկ վճարելու պայմանով: Այժմ մահմեդական իշխողների ձեռքում են⁶⁶. ինչպես Արճեշը, Մանազկերտը և Ուլաթը:

Նրա (Հայաստանի) սահմանները հստակորեն Հայտնի են: Մի սահմանն արևելքից մինչև Պարտավ, իսկ արևմուտքից մինչև Զադիրա, հարավից մինչև Ատրպատական, իսկ հյուսիսից մինչև Հոռոմների երկիրը (Բյուզանդիա) Կարնո քաղաքի կողմից: Կարնո քաղաքը Հոռոմների երկրի մեջ (դիմաց) մի կարևոր սահմանային ամրություն էր Ատրպատականի, Զիբալի և Ռեյի ու հարակից նահանգների բնակչության համար և Ներքին Հայաստանի գլխավոր քաղաքն է:

* Հայտնի չէ, թե ինչ փոփոխություն է կատարվել այդ թվականին: Գիտենք միայն, որ 937-ին Ատրպատականից բախտախնդիր Լաչբարին ներխուժեց Հայաստան, հասնելով Անձևացյաց գավառը և այնտեղ խիստ ջարդ կրեց:

** Հայ նախարարները, Հայոց իշխանները և Հայ եկեղեցին թե՛ Օմայան, թե՛ Արրասյան խալիֆաների և նրանց ներկայացուցիչների հետ պայմանագրեր էին կնքել նախարարների հողատիրական իրավունքների, եկեղեցական իրավունքների և այլ հարցերի մասին:

Նախապես ասվեց, որ երկու Հայաստաններ կան, Ներքինը՝ Դվինը, Նախճավանը և Կարնո քաղաքը հյուսիսում, իրենց հարակից նահանգներով, և Արտաքինը՝ Բերկրին, Ուլաթը, Արճնչը, Ոստանը (Վասթան), Անձևացիքը (ալ-Ջավազան) ու սրանց միջև ընկած տիրույթները, ամրոցները, գավառներն ու նահանգները:

Նրանք մի գուռ (մուտք) ունեն դեպի Հոռոմների երկիրը. որը հայտնի է Տրապիզոն անվամբ: Սա մի քաղաք է, ուր հավաքվում են վաճառականները իսլամի երկրից և այնտեղից մտնում Հոռոմների երկիրը առևտուր կատարելու համար և ապա այնտեղից են դուրս գալիս: Այս նավահանգիստը գտնվում է Կոստանդնուպոլսի ծոցից եկող ջրերի վրա, որոնք [մյուս կողմից] հասնում են մինչև Սվկիանոս: Մեր ժամանակներում Հոռոմների տերը (կայսրը) Տրապիզոնի կառավարչից դրամական մեծ գումարներ է վերցնում և մեծ հարկեր է դրել նրա վրա, որն առաջ շատ ավելի քիչ է եղել: Այս մասին նախապես խոսել ենք Հոռոմների երկրի (Բյուզանդիայի) մասին պատմելիս: Իսլամի երկիրը և քաղաքները արտահանվող դիպակի (դիրաջ), մետաքսի (րազյուն), բյուզանդական (ռումի) վուշև (քթան) գործվածքների, բրդե գործվածքեղենի ու բյուզանդական պատմուճանների (աքսիա) մեծամասնությունը Տրապիզոնից է [ստացվում]:

Նախճավանի, Բերկրիի, Ուլաթի, Մանազկերտի, Բաղեշի, Կարնո քաղաքի, Արգնի, Նփրկերտի և Սարուջի միջև մեծ տարբերություն չկա, քանզի նրանք մեծությամբ իրար նման են:

[Սակայն Ուլաթը ծավալվելով քաղաքից դուրս, մի քանի անգամ կրկնապատկվել է: Նրա բնակիչները Հարստության և բարօրության մեջ են և այժմ այնտեղ կան վաճառատներ (մատաղիր), հրաշալի շուկաներ և վաճառականների հավաքավայրեր: Նրա բնակիչների բարքերի մեջ տիրապետողը կոպտությունն է և օտարի հանդեպ թշնամանքը]

Դրանցից ոչ մեկը նման չէ Դվինին, իր մեծությամբ ու ընդարձակությամբ, թեև բոլորն էլ բարեբեր են, չեն և լի բարիքներով: Այլ երկրների նման նրանց էլ հասան ժամանակի ավերածությունները, իշխանության լսախուտ վիճակի ու ժամանակի մարդկանց բարքերի փոխվելու հետևանքով:

Երկրների սահմաններին իրադեկ գիտնականների մեծամասնությունը գտնում է, որ Նփրկերտը (Մայաֆարիկին) մաս է կազմում Հայաստանին, իսկ ոմանք էլ այն համարում են Ջազիրայի նահանգներից: Նա Տիգրիսի արևելյան կողմում է և երկու օթևան հեռավորության վրա է և այս պատճառով է, որ Հայաստանում է համարվում:

Այս քաղաքներում ու նրանց գավառներում արտադրվում են ապրանքներ (տիջարատ) արտահանման համար և անհրաժեշտ շատ բաներ, ինչպես արջառ ու ոչխար և գործվածքեղեն, որոնք ամեն կողմ

ուղարկվում են, Հայկական կոչված բնտիր կահավորանքի (ֆարչ), չափարի գոտիներ (տիքաք), որոնք Սալմաստում արտադրվածի նման են և վաճառվում են ամեն մեկը մի դինարից մինչև տասը դինար և աշխարհի ոչ մի մասում նմանը չկա, նաև Հայկական (արմանի) թավ-չակերպ (մահֆուր) նստելու բարձր (մակաիդ) Մարանդից ու Դավ-րեծից, երկար գորգեր (անխախ), որոնք նմանը չունեն իրենց քանակով ու որակով, ինչպես կանացի քողեր (սաբանիյատ), վարագույրի բրդե կտորներ (մակարիմ), դիխի թաշկինակներ (մանադիլ), որոնք պատրաստվում են նփրկերտում և Հայաստանի այլ մասերում:

Իսկ այս երկրամասի գետերը, որոնք նավարկելի են Հետևյալներն են, Կուրը մի մեծ գետ է և կլինի Փոքր Զարի չափ, որը Տիգրիս է թափվում և կամ Պիրամոսի (Ջայհուն) ու Բարդանի մեծությունամբ, որոնք սահմանային ամրությունների երկրում (Կիլիկիա) են: Ապա գալիս է Արաքս գետը: Այս երկուսը ջրի առատությունամբ իրար նման են: Իսկ Աաֆիդուղն գետը, որը Արդաբիլի ու Զանջանի միջև է, իր փոքրություն պատճառով նավարկելի չէ:

Կուրը քաղցր ջրով, Հաճելի, թեթև գետ է: Բխում է Կովկաս լեռան կողմից, Դանձակի ու Շամխորի սահմաններում, գալով Տփղիսի կողմերից և նախքան այդ քաղաքը Հասնելը, անցնում է անհավատների երկրների շատ բերդերի մոտով ու թափվում է Ուղարաց լիճը Պարտավի կողմերում:

Արաքսը նույնպես քաղցր ջուր ունի, թեթև ու Հաճելի գետ է: Բխում է Ներքին Հայաստանի կողմերից ու Հասնում մինչև Վարդանակերտի դուռ (Բաբ ալ-Վարսան), ապա անցնում է և մի մասով թափվում է Կուր, իսկ մյուս մասով՝ Թաբարիստանի լիճը (Կասպից ծով): Սա Արաքսն է, որի մասին բարձրալի Ալլահը Հիշել է, թե ի՞նչ է կատարվել նրա ժողովրդի Հետ⁶⁷: Նրա Հոսանքն ի վեր բարձրացողը եթե ուշադիր նայի և անցնի նրա ափերով Վարդանակերտ քաղաքից վերև ու ներքև, կտեսնի շուռ եկած ու ավերված քաղաքներ, մի քանիսը կործանված ու գլխիվայր շուռ եկած:

Ատրպատականի լիճը, որը կոչվում է Կապուտան (Քաբուդան), աղի ջուր ունի և նրանում ոչ կենդանիներ կան, ոչ էլ ձուկ: Այստեղ շատ նավեր կան, որ զբաղվում են ապրանքների փոխադրությամբ տարբեր քաղաքների միջև՝ Դավրեծի ու Դախառականի գավառներում ու նրանց շրջակայքում և տարբեր ուղղություններով: Լիճը ամեն կողմից շեն է, գյուղերով շրջապատված ու երկրագործական շրջաններով: Ուրմիայի ու նրա միջև երկու փարսախ է արևմտյան կողմից և նրա ու Մարաղայի միջև Հինդ փարսախ է արևելյան կողմից, իսկ Դախառականի մատույցների և այս լճի ափի միջև չորս փարսախ է:

Նրա (լճի) երկարությունը անասունի քայլվածքով չորս օթևան է

Հյուսիսից մինչև Հարավ, իսկ լայնությունը այնքան է, ինչքան Մարադայի և Ուրմիայի միջև՝ մոտավորապես քառասուն փարսալս: Ձմռանը այնտեղ լինում են հսկայական ալիքներ և մեծ դժբախտություններ են պատահում: Նրա մեջտեղում կան բնակչություն ունեցող լեռներ, որը սնվում է քաղցր ջրով և աղքատիկ կյանք են վարում: Նրա բնակիչները նավակների տերեր ու նավաստիներ են, որոնք մեկ ափից մյուսը ապրանքներ և ուղևորներ են տանում: Նրանք ունեն այծեր, որոնք մի կերպ նրանց գոյությունն են ապահովում և բացի դրսից բերվածից, իրենց մոտ ոչինչ չունեն:

Բերկրիի, Ուլաթի և Արճեշի Հարավում կա մի լիճ, որը ձգվում է արևելքից արևմուտք և երկարությունը կլինի ինչ որ մի քանի տասնյակ փարսալս: Նրանից թզաչափ փոքրիկ ձկներ են բռնում, որը Հայտնի է տառևիս (թիռիլս) անվամբ և աղում ու տանում են բազում երկրներ, ինչպես Մոսուլ, Ջաղիրայի, Իրաքի կողմերը և Ասորիքի գավառները: [Այս լճի մեջ մի կղզի կա, որը կոչվում է Ախթամար]: Նրա ափին կա բորակ աղը, որը նույնպես արտահանվում է Իրաք և այլ տեղեր, հացթուխների համար: Լճին մոտիկ, ավելի ճիշտ նրանից հարավ մի լեռան վրա կա մկնդեղի (գիրնիլս) հանքեր, որը տարվում է աշխարհի տարբեր կողմերը: Սա մկնդեղի բուն աղն է և լինում է կարմիր ու դեղին:

Կապուտան (լճի) ափերից ևս հանում են ոսկերչական բորակը, որն օգտագործվում է արծաթի ու ոսկու զոդման համար: Սա, ըստ էության, ստացվում է նրանից, որ նրա ջրերի որոշ մասերը նպաստում են ինչ որ բաների քարացմանը և այսպիսով գոյանում է այս բորակը, որը տարվում է երկրի հովիտներն ու խոր ձորերը և դաշտերն ու լեռները: Վաճառականները նրանից առատ չահույթ են ձեռք բերում:

Իսկ Անձևացյաց և Հայաստանի ու Առանի որոշ մասերից Իրաք, Ասորիք, Ուորասան և այլ վայրեր են ուղարկվում ընտիր ջրիներ, որոնք Հայտնի են առողջությամբ, տոկունությամբ, ճկունությամբ ու համբերությամբ, ինչպես նաև այլ բաներ, որոնց հռչակն ավելորդ է դարձնում նկարագրել, կամ հատուկ ընդգծել այն: Անձևացիքը մի գավառ է, որն ունի բերդեր և տիրույթներ և այնտեղ տիրապետողը լեռներն են: Բուժում են հրաշալի ձիեր (չահարի), որոնց հատուկ է գեղեցկությունն ու արադաշարժությունը ու կարելի է համեմատել Թաբարիստանի ձիերի հետ և գուցե նրանցից էլ գերազանց են, ինչպես նաև Զուրջանի ձիերից:

Նրանց լեռները Մեծ Մասիսի և Փոքր Մասիսի կողմից կապված են Ահրի ու Վարզկանի լեռներին: Նրանք Հյուսիսում անցնում են դեպի Տիդիս և այնտեղ միանում են Կովկաս լեռանը, Սիահ Բուհի դիմաց: Սա մի հսկա լեռնաշղթա է, որի վրա, ասվում է թե երեք հարյուր և ավելի տարբեր լեզուներ կան: Ես չէի հավատում, մինչև որ այցելեցի

Արդարիւի Սաբալան լեռը, ուր անսա մեկից ավելի գյուղեր, որոնցից ամեն մեկը իր լեզվով էր խոսում, որը տարրեր էր պարսկերենից (Փարսիսիյա) և ատրերենից (ագարիյա): Կովկասի լեռները կաշում են Սիահ Քուհի (Քուայհ) լեռանը, որը խաղարաց երկրից այն կողմում է, օղուգների (Ղուզղիյա) կողմերը և այնտեղից վերադառնում է արևելք խորեզմի լճի ետեից միանալու խորեզմի ու Ֆերղանայի լեռներին: Բանն այն է, որ, ինչպես հիշել եմ, բոլոր լեռները դասավորված ու ճյուղավորված են Զինաստանից դուրս եկող լեռներից, ուղիղ գծով ընթանալով դեպի Օվկիանոս ծովը, Մաղրիրում գտնվող Աուդանի վրայով:

Վարդանակերտի ու Պարտավի կողմերում և խաղարաց լճի մեջ-տեղում գտնվող Դարրանդի երկու կղզիներում կա չափազանց առատ և բարձր որակի տորոն (ֆուվվա), որը խաղարաց ծովի վրայով ուղարկվում է Վրկան (Ջուրջան) և ցամաքի ճանապարհով՝ Հնդկաստան (Հինդ): Այս տորոնը գտնվում է ամբողջ Առանի երկրում՝ Դարրանդից մինչև Տիգրիս ու Արաքս գետի մոտերքը և Վիրքի (Ջուրդան) կողմերը:

Այս ամբողջ նահանգը մի իշխանություն է, որը գտնվում է Ատրպատականի տիրոջ ձեռքի տակ և տեղավորված է լեռներում, որոնք կապվում են Թարոմի լեռներին, խաղարաց ծովի արևմուտքի կողմում կաշում են Ռեյի, Թաբարիստանի ու Վրկանի լեռներին, մինչև Նիշապուր:

Այս բոլոր լեռների լանջերին կան թագավորներ (մուլուք) ու տերեր (ասհաբ), որոնք հսկայական հարստություն ունեն, տիրույթներ, հզոր ամրոցներ, ձիավորներ ու խոշոր անասուններ, ինչպես նաև իրենց նստավայր քաղաքները, բարերը գյուղական շրջանները (ռուստակ), չեն գավառները (ակալիմ), որպես սեփականություն (միլք), որից ստանում են հարուստ բերք ու մեծ հասույթ: Այս բոլոր լեռներում, նահանգներում (նահիա), քաղաքներում ու դաշտավայրերում կա էթանություն, բերքառատություն, արոտավայրեր՝ լի ոչխարների հոտերով ու արջառով, գյուղատնտեսական բարիքներ, հարստություն, ծառաստաններ, գետեր, թարմ ու չոր պտուղներ, ամեն տեսակ փայտեր, ինչպես խալանջը, որթատունկի ու ընկուզենու փայտը և հնարավոր էլ այս ամենը իմանալ ու հաշվել:

Այստեղի թագավորները հարուստ են, վայելում են կյանքի բարիքները ու հաճույքները, սիրում են օժանկիքներ, չքեղ զգեստներ, գեղեցիկ ներքինիներ (խաղամ), նժույգներ և ջորիներ, ոսկե ու արծաթե ասպանդակներով, դեռատի գեղեցիկ հարճեր (ջավարի), որոնք երգչուհիներ, նվագածուներ ու խոհարարուհիներ են: Նրանց հասույթներն առատ են, անհատնում, ունեն ոսկե ու արծաթե առարկաներ, ծանրակշիռ սեղանասպասք, դրոշմված սև զարդանկարներով, ինչ-

պես սկուտեղներ, ափսեներ, չչեր, թասեր (թուսուտ), ջրամաններ (իբրիկ), ջրանոթներ, զարմանալի արվեստով, արծաթե (լուջայն) ու ոսկե (ասջադ), հաստ ապակիով (զուջաջ), ժայռի մշակված բյուրեղապակիով (րալլուր), թանկարժեք քարերով, ինչպես հատիկը (հաբր) և հակինթը (յակուտ):

Այս թագավորների մեծամասնությունը մշտական հարկեր էր վճարում և հավելյալ հարկեր, որոնք ամեն տարի տարվում էին Ատրպատականի թագավորներին (մուլուք): Այս հարկերը չէին գազարում կամ ոչ մի խանգարում չէր լինում: Բոլորը հպատակվում էին նրան, ով տիրում էր և կառավարում նահանգը:

Իբն Աբու-լ-Սաջը հաճախ գոհանում էր նրանցից ստանալով փոքր գումարներ, որն ստանում էր ընծաների ձևով: Սակայն երբ իշխանությունն (մամլաքա) անցավ Մարդուբան իբն Մուհամմադ իբն Մուսաֆիրին, որը հայտնի է Սալլար անվամբ, ապա նա նշանակեց հարկերի հաշվառման գրասենյակներ (դիվան), օրենքներ (կավանին) և հավելյալ հարկեր (լավադիմ), հարկի տակ դրեց հարակից տնտեսությունները (մարաֆիկ) և մնացորդների (բակայա) համար պայմանավորվեց:

Այժմ նրանց ամենահայտնի թագավորներն են՝ Ծիրուան շահ Մուհամմադ իբն Ահմադ ալ-Ազդին, ապա Լայիջանի թագավորը (մալիք), որի թագավորությունը (տիրույթները) կպած է Կովկասի լեռների որոշ մասերին և նրա նահանգները կոչվում են Լայիջան շահի [երկրներ]: Նրա կողքին է նաև ծանարցին (Սանարի), որը հայտնի է Սենեքերիմ (Մինհարիբ) անվամբ և կրոնով քրիստոնյա է, ինչպես Դերանիկի (Դայրանի, Դիբանի) որդին՝ Անձևացյաց (ալ-Ջավազան), Վանի ու Ոստանի (Վասթան) տերը⁶⁸:

Սրանցից ամեն մեկին ևս հիշելու եմ, թե ինչպիսի պարտավորություններ ունի վճարելու, ինչպես դրամ (մալ, ունեցվածք), հարկեր և ընծաներ, երբ հիշատակեմ այս նահանգի հարկերը, ճանապարհները թվարկելուց հետո:

Ատրպատականի բնակչության և Հայաստանի բնակչության մեծամասնության լեզուն պարսկերենն է, որն ընդհանուր լեզու է, սակայն արաբերենը ևս օգտագործվում է նրանց միջև: Ծատ հազվադեպ է այն, որ պարսկերեն խոսողը չհասկանա արաբերեն, մի լեզու, որը ճարտարորեն խոսում են վաճառականները և հողատերերը (կալվածատերեր, ասհաբ ալ-դիաա): Հայաստանի ծայրամասային սահմաններում (աթրաֆ) և նման շրջաններում կան համայնքներ (մարդկանց խմբեր, թավաիֆ), որոնք խոսում են այլ լեզուներ, ինչպես Հայերենը (ալ-արմանիյա) Դվինի ու Նախճավանի և նրանց շրջակա նահանգների բնակիչների համար, իսկ Պարտավի բնակչությունը խոսում է առաներեն (առանիյա):

Այստեղ է Կովկաս (ալ-Կարկ) կոչված նշանավոր և Հայտնի լեռը, որի շուրջն ապրում են անհավատներ, որոնք խոսում են տարբեր ու բազմաթիվ լեղուներ, ինչպես արդեն ասվեց: Սակայն նրանցից չատերը մի ընդհանուր լեզվով են խոսում:

Ատրպատականի, Առանի ու Հայաստանի դրամը ոսկին է ու արծաթը: Նրանց մեծամասնությունը քաջառողջ է և ազնվաբարո. հակում ունի բարիք գործելու ու հարգելու պարկեշտ մարդկանց, ապրուստի միջոցները լավ են և զսպվածություն են ցուցաբերում իրենց վրա հասած դժբախտությունների ու փորձանքների հանդեպ:

Այժմ նրանց (մահմեդականների) մեջ կան իսլամական ավանդությունների (հազիս) և [Ալլահի] մարդակերպության (հաշվ) կողմնակիցներ, ինչպես նաև Բակլիյա (կարմատյան) Բաթինիներ (իմայիլականներ)⁶⁹: Ամրողը Ատրպատականում, Հայաստանում և Երկու Առաններում չկան աստվածաբանության (քալամ) դիտակներ, կամ աստվածախոսության (նազար) ջերմեռանդ հետևորդներ:

Նրանց մոտ կան շնորհալի բժիշկներ, որոնց այցելել եմ. բժշկական հարուստ փորձ ունեն և բժշկության կիրառությամբ (սինաաթ, ալթիբը) հարստացել են, կալվածների, հարստության և անասունների տեր են դարձել:

Նրանք համոզված են, որ տրամաբանությունը (մանթիկ) անհավատություն (քուֆր) է և աստվածաբանական հայեցողությունը (սանաատ ալ-նազար) ուշադրությունը չեղում է կարևոր բաներից ու խանգարում է կյանքի վարվեցողության տարբեր միջոցներն ըմբռնելու:

Այս երկրամասի ճանապարհների ու երկարությունների նկարագրությունը:

Պարտավից Արդաբիլ ճանապարհը: Պարտավից Մույան գյուղը յոթ փարսախ է, Մույանից Բայլական քաղաքը՝ յոթ փարսախ: Բայլականը մի հաճիլի քաղաք է, առատ ջրերով, պարտեզներով (աջին-նա), ծառերով ու դեղերի վրա գործող ջրաղացներով: Բայլականից Վարդանակերտ (Վարսան) յոթ փարսախ է: Վարդանակերտը Բայլականից մեծ քաղաք է, առավել ընդարձակ և ավելի բնակչությամբ և շուկաներով ու ապրանքներով: Նա մեծ քաղաքների նման չատ ենթակա վայրեր ու իջևանատներ (ֆանադիկ) ունի: Նրա շուրջը պարիսպ կա և ունի արվարձան շուկաներով: Վարդանակերտից Բայլսար յոթ փարսախ է: Սա բնակչությամբ չեն գյուղ է, ունի հյուրատներ (ոփբաթ) և իջևանատներ ճանապարհորդների համար, ուր կանգ են առնում կարավանները (սայարա): Բայլսարից Բարզանդ յոթ փարսախ է: Սա Բայլականին հավասար կարևորություն ունեցող քաղաք է: Բարզանդից Արդաբիլ տասնհինգ փարսախ է, որի ճանապարհն անցնում է գյուղերի և աջ ու ձախ տների միջով, որոնք

շեն վերջանում և շարունակ երևում են:

Ճանապարհը Պարտավից Դարբանդ (Բար ալ-Աբուար): Պարտավից Բարդիջ տասնութ փարսալս է: Սա մի բարգավաճ քաղաք է Կուր գետի վրա, ուր կան տեղական ու դրսից բերված (մաջալիք) ապրանքներ (մատաթիր): Բարդիջից Շամալսի (Շամմալսիյա) Կուրն անցնելուց Հետո տասնչորս փարսալս է, Շամալսիից Շիրվան երեք օրվա ճանապարհ է, Շիրվանից Լայիջան՝ երկու օրվա, Լայիջանից Սամուրի կամուրջը տասներկու փարսալս է, Սամուրի կամուրջից Դարբանդ՝ քսան փարսալս: Այս ամենը դառնում է մոտավորապես իննսուս փարսալս:

Ճանապարհը Պարտավից Տփղիս: Պարտավից Դանձակ ինր փարսալս է: Սա բարգավաճ քաղաք է: Դանձակից Շամսոր տասը փարսալս է, Շամսորից Ուոնան քաղաքը՝ քսանմեկ փարսալս, Ուոնանից Կալաատ (բերդ) իրեն Քանդաման՝ տասը փարսալս, Կալաայից Տփղիս՝ տասներկու փարսալս: Այս ամենը վաթսուներկու փարսալս է:

Ճանապարհը Պարտավից Դվին: Պարտավից մինչև Կաղանկատույք (Կալկաթուս) ինը փարսալս է, Կաղանկատույքից Հաթերք (Հատրիս, Մատրիս)՝ տասներեք փարսալս, Նրանից Ջավդեք (Ջաուտեք, Դաումիս)՝ տասներկու փարսալս, Ջավդեքից Դեղարբունիք (Քայլաքուին)՝ տասնվեց փարսալս, Դեղարբունիքից Սիսական՝ տասնվեց փարսալս: Սա Հաճեկի, միջին մեծության քաղաք է: Սիսականից Դվին տասնվեց փարսալս է:

Այս ճանապարհը Պարտավից Դվին՝ անցնում է Հայաստան (Հայոց) երկրի (ալ-Արման) միջով և այս բոլոր գյուղերն ու քաղաքները հայազգի Սմբատի՝ Աշոտի որդու (Սինբաթ իրեն Աշութ ալ-Արմանի) թագավորության (մամլաքա) մեջ էին: Սակայն Յուսուֆ իրեն Աբուլ-Սաջը Նրանից խլեց դավաճանությունամբ ու բռնությունամբ և հակառակ Ալլահի ու Նրա առաքյալի կամքի, քանզի ասել է [Ալլահը]. «Ես ամենքից ավելի իրավասու եմ պահանջելու, որ Հովանավորության (զիմմա) պայմանները հարգվեն: Եթե իմամը կամ իմամին ենթակա որևէ մեկը իրեն թույլ տա, վնասելու նպատակով, կամ կրոնական մոլեռանդությամբ, ավելացնել Հովանավորայների (զիմմի, ահլ ալ-Ջիմմա) հարկերը (ասաար), պետք է պատժվի և սաստվի»: Իսկ ասել է, խաղաղություն նրան, [մարգարեն] թե. «Մահմեդականները իրար հավասար են իրենց արյան արժեքով, նրանցից նույնիսկ ամենափոքրը պետք է պահպանի [զիմմիների] պայմանագրային պարտավորությունները, սակայն այլոց Հետ նրանք (մահմեդականները) պատերազմական (հարբ) դրություն մեջ են: Ուստի եթե որևէ մահմեդական ընտրվի նրանց ինչ որ խմբի կողմից, որոնք ապրում են սահմանային ամրությունների գոտում, ընտրվի որպես կառավարիչ և նրան փորձելուց Հետո գտնեն, որ նա իմաստուն ու արդար է և այնպես է իշ-

խում, որ հոգում է նրանց կարիքները, ինչպես նաև այն մահճակա-
կանների, որոնք նրանցից այն կողմ են ապրում, ապա նման պայման-
ներում նա պետք է արդարացի լինի նաև այդ նահանգի ոչ մահճակա-
կանների հանդեպ: Ոչ ոքի չի կարելի թույլատրել, որ խախտի այդ
պայմանները, խորամանկությամբ ու ամբարշտությամբ և վայրենու-
թյամբ մարդուն անվայել արարքներ գործելով: Առավել ևս երբ այն
վերաբերում է Հին ժամանակաշրջանին (ալ-սադր ալ-կադիմ) և ար-
դար ու առատաձևոն վեհանձն իմամին, խաղաղությունը նրա հետ,
որն ինքը կնքել է մի պայմանագիր (իկդ) և առաջարկել է մի կարծիք,
որը մահճակալանների օգտին է և ի պատվի է մնալու մինչև վերջին
դատաստանի օրը (յաում ալ-դին): Ինչպես կարելի է գլխահարկ
վերցնել մի հողը թագավորից (մալիք ազիմ) և օգտագործել նրա
մարդկանց ու նրա գորքերին այն պարտականություն մեջ, որոնք կա-
րող են վնասել մահճակալաններին, այս կամ այն պայմաններում:
Այսպիսի դեպքը ըմբոստություն է կատարված մի ամբարիշտի կող-
մից, որն իր պատասխանատվությանը վերաբերում է՝ այնպես, ինչ-
պես դինով հարբածը, տգետ Հիմարի աչքերով, համարձակվում է
խախտել [պայմանագրերը], գիտակցաբար հրատեկելով իր ապս-
տամբ ընթացքը և մահճակալաններին հասցնելով այն վիճակին, որի
մեջ դնվում են: Երանի թե մնանք այնտեղ, առանց մեղքի ծանրաց-
ման»:

Ճանապարհը Արդարիլից Ջանջան: Արդարիլից մինչև Սաբիդուդի
կամուրջը մեկ օթեան է (մարհալա), Սաբիդուդից Արահ՝ մեկ օթե-
ան, Սարահից Տավա՝ մեկ օր, Տավայից Ջանջան՝ երկու օթեան:

Ճանապարհը Արդարիլից Մարաղա: Արդարիլից գնում է Քուրսա-
րա: Սա մի ամրոց է հզոր կերպով ամրացված, որին ենթակա է մի ըն-
դարձակ նահանգ (իկլիմ) ու մի կարևոր ու ընդարձակ գավառ (ռուս-
տակ): Ամեն ամիս լինում են շուկաներ ու տոնավաճառներ տարվա
ամեն ամսվա սկզբին: Ես վաղուց եմ ճանաչել ու այցելել այս ամրո-
ցը երիտասարդ ժամանակ: Մեծ բազմություն էր հավաքվել շուկայի
օրը, իր հետ ունենալով տարբեր առարկաներ, վաճառքի ապրանք-
ներ, ինչպես քթանն զգեստ (րադզ), համեմունք (սակաթ), հնդկական
համեմունք (բարբահար), անուշահոտություն (իթր) և կահավորանքի
(ֆարչ) լավ պաստառ, թամբագործների (սառաջ) համար հում նյութ,
թամբագործության տարբեր տեսակներ՝ թամբեր, սրեր, գոտիներ,
թամբի ծածկոցներ, Մարաղայի փոկեր և ամեն տեսակ զենքեր: Այն-
տեղ կարելի էր գտնել պղնձ ամանեղեն իրաքից բերված, այլ ամա-
նեղեն ձուլված ոսկուց ու արծաթից, ձիեր, ջորիներ, ավանակներ, կո-
վեր ու ոչխարներ:

Եթե որեւէ մեկն ասեր, թե այս հողը (շուկան) շատ ավելի ընդար-
ձակ է [Արաբիայի] Մավկիֆի հողից, իր ցածր հովիտներով, լեռներով,

բլուրներով, բնակիչներով և Մավկիֆից ավելի բազմամարդ է այն ազգերով (աջնաս), որոնց նկարագրել եմ, ապա ես առանց հաստատման և ստուգման չէի ընդունի. թեև Մավկիֆի հողը իր լեռներով Արաֆատից երևք փարսախս հեռավորության վրա է, ուր կանգ են առնում տարբեր ազգեր (ուժամ)՝ Եմենի, Եգիպտոսի, Իրաքի, Մաղրիբի, Ասորիքի, Խորասանի ժողովուրդները, ինչպես նաև նրանք ովքեր հարևան երկրներից միանում են:

Այնտեղ (այդ շուկան) այցելողներից էր Աբու Ահմադ իրն Արդ ալ-Ռահման ալ-Շիզի ալ-Մարադին՝ Ատրպատականի վաճառականների պետը և նրա հաճախորդներից: Նրա քարտուղար Աբու-լ-Ֆատհ իրն Մահդին ասել էր նրան, թե Աբու Իսհակ ալ-Մաջարդանին իր անասունները ծախել է ու հեռացել և մեր նրան հանձնած անասունները մեզ չի վերադարձրել: Հարցրել է Աբու Ահմադը, թե ինչքան է վաճառել: Ասել է՝ Հարյուր հազար գլուխ: Ես այս բանը մի քանի անգամ ստուգեցի Աբու Ահմադի մոտ և նա ասաց՝ Հասկացա՞ր, նա հեռացել է Ալլահի ողորմածությամբ այդ վայրից, ուր չկա շուկա, մեկ միլիոն ոչխարներով: Ես կրկին հարցրեցի և նա ասաց՝ այո, և Շուայբ իրն Միհրանը ևս նույնքան [ոչխարներով] հեռացել է:

Ապա ես այս շուկայի և այդ վայրի մասին նրանից շատ պատմություններ լսեցի Յուսուֆ իրն Աբու-լ-Սաջի օրոք կատարված դեպքերի վերաբերյալ, որոնք անհարմար է հիշել այս գրքում: Ինչ որ արդեն հիշել եմ, լրիվ բավական է պատկերացում կազմելու այս շուկայի վիճակի մասին, եթե ընթերցողը հավատա:

Արդաբիլից Քուրսարա տասներկու փարսախս է, Քուրսարայից Մարաղա՝ տասներկու փարսախս:

Սարատ քաղաքը, որը Քուրսարայի ու Արդաբիլի՝ միջև է, հաճելի է, բազում երկրագործական բարիքներով, լի ամբարներով, այգիներով, ջրերով, պտուղներով, մչակելի հողերով ու ջրաղացներով: Ունի բարեկարգ շուկաներ ու մաքուր իջևանատներ (ֆանադիկ): Այնտեղ եղել են մեծ հողատերեր, ինչպես Զանբուռ տոհմը և ուրիշներ, որոնք բոլորն էլ մեռած են կամ անհայտացած: Ես ծանոթացել եմ նրանց հներին (ծերերին, մաշայիխ), երբ քաջությունը նրանց մոտ հատկանշական էր և երբ հարաբերությունները Սալլարի հետ մտերմական էին:

Արդաբիլից Միյանիջ քսան փարսախս է: Սա մի բարեկարգ քաղաք է, ինքն իր մեջ ամփոփված, հարուստ բնակչությամբ և բնակչական բնավորությամբ մարդկանցով, էթանությամբ ու բարիքներով: Միյանիջից Խունաջ, որը նույնպես քաղաք է, կա մաքսային կայան (մարսադ), ուր մաքս են վերցնում Ատրպատականից Ռեյ տարվող ապրանքներից, հարկեր (լավագիմ) ստրուկներից (ռակիկ) և գրաստից և ամեն տեսակ վաճառքի առարկաներից, ինչպես ոչխարներից ու կովերից: Այս մաքսատան եկամուտը (մուկաթաա) միշտ տարեկան

հարյուր հազար ղինար է եղել և երբեմն բարձրացել է մոտավորապես սնկ միլիոն ղիրհնմի, ապա եղել են պակաս եկամուտով տարիներ: Նրանում և նրան հարակից մասերում եղած շրջանառության նմանը չկա այլ երկրներում:

Ճանապարհը Արդարիւից Ամիդ և Միջագետքի Սահմանային ամրությունների գոտու շրջանները: Արդարիւից Մարաղա մոտավորապես քառասուն փարսախ է, Մարաղայից Ուրմիա, ցամաքով ու ծովով, մոտավորապես երեսուն փարսախ է, Ուրմիայից Սալմաստ՝ երկու օթևան, Սալմաստից Ուոյ՝ ինը փարսախ, Ուոյից Բերկրի՝ երեսուն փարսախ, Բերկրից Արճեշ՝ երկու օր, Արճեշից Ուլաթ՝ երեք օր, լաթից Բաղեշ՝ երեք օր, Բաղեշից Արզն, Նփրկերտ (Մայաֆարիկին)՝ չորս օր, Նփրկերտից Ամիդ՝ երկու օր, Ամիդից Ուառան դագինների (հավատի ուզմիկներ) ու կամավորների ճանապարհով Շիմշաթ և Ամնոսատի վրայով Մալաթիա՝ մոտավորապես հինգ օր:

Ճանապարհը Մարաղայից Դվին Ուրմիայի ու Սալմաստի վրայով: Ուոյ ևն հասնում հիսուներեք փարսախ գնալուց հետո, Ուոյից Նախճավան (Նաչավա) հինգ օր է, Նախճավանից Դվին՝ չորս օթևան (մարհալա):

Մարաղայից Դինավար վաթսուն փարսախ է, առանց որևէ մինրարի (մզկիթի) հանդիպելու:

Ահա այս է երկրամասի ճանապարհների ամբողջությունը և ճանապարհների նկարագրությունն ու վիճակը:

Իսկ այդ [երկրամասի] վիճակը, ինչքան կարող եմ հավաստել, ապա նրա տուրքերը (ջիբայատ) և հարկերը (դարայիթ), որ դրված են նրա սահմանամերձ թագավորների (մուլուք ալ-աթրաֆ) վրա, բացահայտում են նրա վիճակը և վկայում նրա նկարագրության ճշմարտացիության մասին: Թեև երբեմն [հարկերը] բարձրանում կամ իջնում են: Հավաքված հարկի միջինը և ամենաբարձր չափը, որ ստացվել էր երեք հարյուր քառասունչորս (955-956) տարում, ըստ այն պայմանավորվածության (մուվակաֆատ), որ կայացրել էր Աբու-լ-Կասիմ Ալի իբն Ջաաֆարը՝ Աբու-լ-Կասիմ Յուսուֆ իբն Աբու-լ-Սաջի տնտեսական կառավարիչը (սահիբ գիմամ) և հետագայում Մարդուրան իբն Մուհամմադի վեզիրը.

Նա (Մարդուրանը) պայմանավորվեց Մուհամմադ իբն Ահմադ ալ-Ազդիի՝ Շիրուանշահի տիրոջ ու թագավորի հետ մեկ միլիոն ղիրհնմ վճարով:

Շաքեի (Շաքքի) տեր Իշխանիկի* հետ, որը հայտնի է Աբու Աբդ ալ-Մալիք անվամբ, որոշ պայմանավորվածության եկավ:

Ռաբի տեր Սենեքերիմի (Սանհարիթ)** հետ, որը հայտնի է Իբն

* Շաքե - Կամրեճանի տեր Իշխանիկն է Սահլ Սմրադյանի տոհմից:

** Փառխոսի թագավոր Հովհաննես Սենեքերիմն է, որդի Սևադայի:

Սավադա անվամբ, պայմանավորվեց երեք հարյուր հազար զիրհնով ու հավելյալ ընծաներով (ալթաֆ):

Ջուրդի (Պազա֊ր) տեր Վաչագան (Վաչական)* իրն Մուսայի (որդի Մովսեսի) հետ՝ երկու հարյուր հազար զիրհնով:

Վայոց Ձորի (Վայգուր) տեր Աբու-լ-Կասիմ Վայգուրիի** (Վայոցձորեցի) հետ պայմանավորվեց հիսուն հազար դինարով և ընծաներով:

Աբու-լ-Հայջա իրն Ռավվադից, նրան պատկանող Ահր և Վարզուկան գավառներից՝ հիսուն հազար դինար և ընծաներ:

Աբու-լ-Կասիմ ալ-Ջիդանիից, նրան պատկանող գավառներից ու մնացորդներից (բակայա), որ պարտական էր՝ չորս հարյուր հազար զիրհնեմ: Սակայն նա փորձեց պակասեցնել, բայց անհաջող եղավ իր խնդրանքի մեջ (ձանձրացրեց իր խնդրանքով) և որպես իր արարքի համար պատիժ, պայմանավորվածի վրա ավելացվեց երեք հարյուր հազար զիրհնեմ և հարյուր կտոր ուսմի (բյուզանդական) դիպակ (դիրաք):

Նա (Մարգուբանը) պարտավորեցրել էր Դերանիկի որդիներին (բանու ալ-Դայրանի)*** ըստ նախկին պայմանավորվածության տարեկան հարյուր հազար զիրհնեմ վճարել: Սակայն նրանց չորս տարով վճարումից ազատեց ի վարձատրություն այն բանի, որ նրանք Դայսամ իբն Շադլույայի իրեն էին հանձնել, որը նրանց մոտ պաշտպանություն էր խնդրել, սակայն հետո հանձնել ու դավաճանել էին:

Սմբատի որդիների (բանու Սինբաթ)⁷⁰ հետ համաձայնել էր, որ ներքին Հայաստանի (Արմինիա ալ-դախլա) իրենց նահանգներից երկու միլիոն զիրհնեմ վճարեն, սակայն հետագայում զեղչել էր հարյուր հազար զիրհնեմ:

Պաչենի (Պաջին) տեր Սենեքերիմի (Սանհարիր)⁷¹ հետ համաձայնել էր հարյուր հազար զիրհնեմ և ընծաներ ու ձիեր, հիսուն հազար արժեքով:

Այսպիսով Հարկերը (մուակաֆա) ոսկով ու արծաթով, հավելվածներով և ընծաներով, ինչպես ջորիներ, ձիեր ու զարդարանքներ, հասնում էին տասը միլիոն զիրհնեմի:

Իսկ խարաջը ամբողջ Ատրպատականի, Հայաստանի և երկու Առանների իրենց շրջակայքով և հարակից (հավելյալ) հարկերով և ընծաներով, հասնում էր հինգ հարյուր հազար դինարի:

Սա է այն ամեն ինչը, որ իմացել եմ նրա (այդ երկրամասի) դրուծության մասին, ըստ իմ ձեռքի տակ եղած տեղեկությունների ու մանրամասնությունների և իմ կարողությունների ու հնարավորությունների:

* Ջուրդի կամ Ջուրուդի տերը հավանարար Գոռոդի բերդի տեր պիտի կարդալ, որը Վաչագանն է, որդի Մովսեսի, որդի Եսայի Արու Մուսեի:

** Աբու-լ-Կասիմ Վայգուրիին հավանարար Վայոց Ձորի իշխան Սմբատի որդի Վասակն է:

*** Դերենիկի որդիները Արծրունիներն են: